

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

Əlyazması hüququnda

Babayeva Aysel Yaşar qızı

(magistranın soyadı, adı və atasının adı)

«KOMMERSİYA BANKLARININ AKTİV ƏMƏLİYYATLARI VƏ
ONLARIN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ»
MÖVZUSUNDA

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı: 060403

Maliyyə

İxtisaslaşma:

Maliyyə və kredit

Elmi rəhbər:

i.e.n. dos.Bəşirov R.A.

Magistr proqramının rəhbəri

i.e.n.prof.Rzayev R.M

Kafedra müdiri:

i.e.d.prof.Z.F.Məmmədov

BAKİ – 2015

KOMMERSİYA BANKLARININ AKTİV ƏMƏLİYYATLARI

GİRİŞ	3
-------------	---

I FƏSİL.KOMMERSİYA BANKLARININ AKTİV ƏMƏLİYYATLARININ MAHİYYƏTİ VƏ FORMALARI

1.1. Aktiv əməliyyatların mahiyyəti.....	5-10
1.2. Aktiv əməliyyatların bank iqtisadiyyatında rolu və və passiv əməliyyatlarla əlaqəsi.....	11-17
1.3. Aktiv əməliyyatların formaları.....	18-26

II FƏSİL.KREDİTLƏŞMƏ AKTİV ƏMƏLİYYATLARIN ƏSAS FORMASI KİMİ

2.1. Kreditin iqtisadiyyatda rolu	27-33
2.2. Banklarda kreditləşmə işinin təşkili.....	34-46
2.3. Kreditin verilməyə qaytarılması prosesləri.....	47-61
2.4. Kreditləşmənin bankın maliyyə nəticələrində rolu	62-66

III FƏSİL.KOMMERSİYA BANKLARININ DİGƏR AKTİV ƏMƏLİYYATLARI.....

3.1. Bankın investisiya əməliyyatları	67-74
3.2. Qeyri ənənəvi bank əməliyyatları	75-85
3.3. Aktiv əməliyyatların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	86-89

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	92
-------------------------	----

GİRİŞ

Mövzunun Aktuallığı: kommersiya bankları iqtisadi və sosial sferada aktiv əməliyyatlar aparmaqla əvəzsiz xidmət göstərirlər. Bankların aktiv əməliyyatları həm dolayı yolla, həm də birbaşa olaraq ölkənin inkişafına təsir edir. Ona görə də bu mövzu bu gün aktual olaraq qalır.

Mövzunun aktuallığı həm də aktiv əməliyyatların inkişafından irəli gəlir. Belə ki, qiymətli kağızlar bazarının genişlənməsi, ölkəyə investisiya qoyuluşunun artması, ipoteka kreditlərinin verilməsi, bankların aktiv əməliyyatlarını genişləndirmişdir.

İqtisadiyyatın sürətli inkişafı şəraitində hər zaman bank vəsaitlərinə ehtiyac vardır. Ona görə də bu mövzu uzun müddət öz aktuallığını saxlayacaqdır.

Tədqiqatın məqsədi : burada əsas məqsəd ölkə iqtisadiyyatının inkişafında bankların aktiv əməliyyatlarının nə qədər mühüm rola malik olduğunu göstərməkdir. Sahibkarlığın inkişafı bank kreditlərindən olduqca asılıdır. Çünki, geniş təkrar istehsalın maliyyələşmə mənbələrindən biri də kreditlərdir. Bankların aktiv əməliyyatlarından biri olan kreditləşmə əməliyyatları yeni müəssisələrin, səhmdar cəmiyyətlərin yaranmasına və bununla ölkədə ÜDM-un artmasına köməklik göstərir.

Tədqiqatın predmeti və obykti: Bu dissertasiya işində tədqiqat obykti kommersiya banklarının aktiv əməliyyatlarıdır.

Tədqiqatın predmeti isə aktiv əməliyyatların ayrı-ayrılıqda geniş təhlili, onların bank iqtisadiyyatında rolu, aktiv əməliyyatların əsasını təşkil edən kreditləşmənin bankların maliyyə nəticələrində rolu, o cümlədən aktiv əməliyyatların inkişaf istiqamətləri və illər üzrə göstəricilərlə təhlilidir. Bundan başqa aktiv əməliyyatların passiv əməliyyatlarla qarşılıqlı əlaqəsi burada tədqiq olunur.

Müasir ideyalar və yeniliklər: magistr dissertasiyasının mövzusu ilə əlaqədar müasir ideyalar və yeniliklər həm Azərbaycan, həm də xarici ölkə iqtisadçılarının əsərlərində var. Bu əsərlərdə qeyd edilmiş fikirlərdən ən geniş qəbul olunanlardan istifadə edilməklə dissertasiya işinin xətti müəyyən edimişdir.

İşin quruluşu və həcmi: "Kommersiya banklarının aktiv əməliyyatları və onların təkmilləşdirilməsi" adlanan bu 92 səhifəlik dissertasiya işi 3 fəsildən, 10 paraqrafdan ibarətdir.

Dissertasiya işinin I fəslində kommersiya banklarının aktiv əməliyyatlarının mahiyyəti və formaları;

II fəsildə kommersiya banklarının əsas aktiv əməliyyatı hesab edilən kreditləşmə əməliyyatları;

III fəsildə isə kommersiya banklarının digər aktiv əməliyyatları araşdırılaraq, müəyyən nəticələr əldə edilərək təkliflər hazırlanmışdır.

FƏSİL 1. KOMMERSİYA BANKLARINDA AKTİV ƏMƏLİYYATLARIN MAHİYYƏTİ VƏ FORMALARI

1.1. Aktiv əməliyyatların mahiyyəti

Kommersiya bankları öz müştərilərindən, digər banklardan, pul və maliyyə bazarından cəlb edilən, eləcə də bankın şəxsi resurslarının istifadəsi zamanı gəlir əldə etmək məqsədilə vəsaitlərin yerləşdirilməsi üzrə əməliyyatların məcmusu olan aktiv əməliyyatları təşkil edən müxtəlif növ sərmayələr (investisiyalar) həyata keçirirlər. Bu zaman kommersiya banklarının əsas məqsədi gəlir əldə etmək olsa da, onlar bütün vəsaitlərini yalnız yüksək gəlirli əməliyyatlara (məsələn, müştərilərə kredit verilməsi) qoya bilməzlər, çünki aktiv əməliyyatların həyata keçirilməsi zamanı belə banklar eyni vaxtda likvidliyi müəyyən edilmiş səviyyədə saxlamaqla cəlb edilmiş vasitələrin vaxtlı-vaxtında onların sahiblərinə qaytarılmasını təmin etməli, ağılla düşünərək riskləri sərmayələrin növünə görə böiüşdürməli, müxtəlif qanunverici normalara, bank nəzarəti orqanlarının əmr və göstərişlərinə, eləcə də öz ölkələrinin kredit siyasətinin tələblərinə riayət etməlidirlər. Kommersiya bankının aktiv əməliyyatlarını dörd böyük qrupa bölmək olar:

- **kredit əməliyyatları (və ya ssuda);**
- **qiymətli kağızlara investisiyalar;**
- **kassa əməliyyatları;**
- **digər aktivlər.**

Kommersiya banklarının aktiv əməliyyatlarına eyni zamanda qanunverici normativlərə, likvidliyin lazımi səviyyədə saxlanmasına və ayrı-ayrı əməliyyat növlərinə görə risklərin rəasional bölüşdürülməsinə riayət edərək, gəlir əldə etmək məqsədilə həyata keçirilən şəxsi və cəlb edilmiş (ssuda) vəsaitlərinin istifadəsi daxildir. Göstərilmiş tələblərə riayət etmənin vacibliyi bankları vəsaitlərin bir hissəsini ya gəlir gətirməyən, yaxud da həddən artıq məhdud həcmdə gəlir gətirən (kassada olan nağd pul, mərkəzi bank hesablarındakı vasitələr və pula çevrilə bilən digər aktivlər) sərmayələrə qoymağa vadar edir. Digər tərəfdən, bankın

fəaliyyətinin və gələcək inkişafının hərtərəfliliyini aktivlərdə bina, avadanlıq, filiallardakı sərmayələr, ixtisaslaşmış bank əməliyyatları ilə məşğul olan assosiasiya edilmiş və törəmə bankları kimi cəhətlərin mövcudluğunu şərtləndirir.

Aktiv əməliyyatları vəzifələrinə görə məqsədi bankın likvidliyini bu və ya digər səviyyədə saxlamaq olan və gəlir əldə etməyə yönəlmiş əməliyyatlara bölmək olar. Əməliyyatların bu növləri arasında bankın fəaliyyətinin əldə edilmiş səviyyədə saxlanmasını təmin etmək üçün əhəmiyyətli olan müəyyən əlaqə mövcuddur. Əsas məqsədi bankın likvidliyini saxlamaq olan sərmayələrə aiddir:

- bankın kassasında nağd vasitələr:
- mərkəzi bank hesablarındakı qalıqlar:
- yüksək likvidli qiymətli kağızlara sərmayə (AMB-nin və İƏİT ölkələrinin mərkəzi orqanlarının qiymətli kağızları və s.):
- cari hesablardakı vəsaitlər və digər banklardakı vəsaitlər (depozitlər və ya müxbir hesablardakı pul qalıqları).

Bu zaman sadalanan sərmayələrdən bəziləri banka müəyyən gəlir gətirsə də, onların mövcudluğunun əsas səbəbi bankın ümumi likvidliyinin uyğun səviyyədə-gəlirin əhəmiyyətli, lakin ikinci dərəcəli fakt olduğu səviyyədə saxlanmasının vacibliyidir. Fiziki və ya hüquqi şəxslərə kredit verilməsi üzrə bank əməliyyatları vasitələrin likvid düzülməsi hesab oluna bilməz və banklar tərəfindən vasitələrin cəlb edilməsi və yerləşdirilməsinin faiz qoyuluşundakı fərqləri ilə gəlir əldə etmək məqsədilə həyata keçirilir.

Aktiv əməliyyatların likvidliyi və gəlirliliyi mülahizəsinə baxmayaraq, onların həyata keçirilməsi üçün kredit riskləri və onların bölüşdürülməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əgər resursların kassada olan nağd pulların yerləşdirilməsi, mərkəzi bank hesablarındakı qalıqlar, hökumət qiymətli kağızları demək olar ki, risksiz və vəsaitlərin aşağı risk dərəcəsi ilə digər banklar üzrə bölüşdürülməsi hesab edilsə, o zaman veksellərə pul qoyuluşu, pul bazarının akseptləri və digər anoloji vasitələri daxil olmaqla, firma, şirkət, və fərdlərə verilən kreditlər daha

böyük riskə malikdir. Bununla əlaqədar olaraq, banklar üçün aktiv əməliyyatlar aparılarkən riskin bölüşdürülməsi və onların hər hansı formada hədsiz konsentrasiyasına yol verilməməsi əsas məsələ hesab olunur.

Kommersiya banklarının beynəlxalq kredit sahəsindəki aktiv əməliyyatları xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu cür əməliyyatların əksəriyyətinin digər banklarla və ya onların zəmanəti ilə həyata keçirilsə də, bu əməliyyatların likvidlik və ya risk dərəcəsi kifayət qədər əhəmiyyətli dərəcədə şəklini dəyişir-aşağı riskli yüksək likvidli əməliyyatlardan (məsələn, ixracat əməliyyatlarının kreditləşdirilməsində risklərin dövlət sığortası ilə, eyni zamanda iri bankların zəmanəti ilə təmin olunmasından) yüksək riskli və aşağı likvidli əməliyyatlara qədər (ciddi maliyyə çətinlikləri olan inkişaf edən ölkələrin maliyyə kreditləri). Bu sferada aktiv əməliyyatların aparılması kreditlərin növünə görə onların hər birində olan risk dərəcəsi nəzərə alınaraq, kommersiya bankları ilə həyata keçirilir.

Belə ki, Aktiv əməliyyatların həm də aktivlərin quruluşuna görə təsnifatı barədə müxtəlif fikirlər formalaşmışdır.

Müəlliflər: V.İ.Bukato və Y.İ.Lvov öz "Aktivnie operatsii kommerçeskix bankov" (Moskva - 2007) əsərlərində, aktiv əməliyyatları aşağıdakılara bölürlər.:

- nəticə etibarilə bankın kredit portfelini formalaşdıran kredit əməliyyatları;
- investisiya portfelinin formalaşması üçün əsas yaradan qoyuluşlar;
- bankın müştərilərinə göstərdiyi xidmətlərin əsas növlərindən olan kassa və hesablaşma əməliyyatları;
- bütün bank əməliyyatlarının uğurlu həllini təmin edən müvafiq infrastrukturun yaradılması ilə əlaqəli olan digər aktiv əməliyyatlar.

Başqa müəlliflər: V.İ.Bukato və Y.İ.Lvovdan fərqli olaraq, Lavruşin "Denqi, kredit i banki" (Moskva-2008) əsərində əsas məğzi Mərkəzi bankdakı hesablarda pul vəsaitlərinin cari və uzunmüddətli ehtiyatları yaradılması olan depozit

əməliyyatlarını ayırd edir. Lavruşin V.T.Bukato və Y.T.Lvovdan fərqli olaraq, hər də aktiv əməliyyatların başqa, daha geniş təsnifatını verir.

- ssuda əməliyyatları, bir qayda olaraq, banklara onların gəlirlərinin əsas hissəsini gətirir. Makroiqtisadi miqyasda bu əməliyyatların mahiyyəti odur ki, bu yolla banklar müvəqqəti işləməyən pul fondlarını istehsalat prosesini stimullaşdıran işləyən tədavül və sərf edilməyə çevirir;
- investisiya əməliyyatları, onların həyata keçirilməsi prosesində bank resursları qiymətli kağızlara qoyaraq və ya birgə təsərrüfat fəaliyyəti üzrə hüquq əldə edərək, investor kimi çıxış edir;
- depozit əməliyyatları, bankların aktiv depozit əməliyyatlarının təyini Mərkəzi bankdakı hesablarda (müxbir və ehtiyat hesabları) və digər kommersiya banklarında pul vəsaitlərinin yerləşdirilməsi vasitəsi ilə cari və uzunmüddətli ehtiyatların yaradılması;
- digər aktiv əməliyyatlar, formasına görə müxtəlif olaraq, xaricdəki banklar əhəmiyyətli miqdarda gəlir gətirir. Lakin, Azərbaycan bank sistemini; kifayət qədər inkişaf etmədiyini nəzərə alaraq, ölkə bank sistemində onların əhatəsi hələ ki, məhduddur. Digər aktiv əməliyyatların sırasına aiddir: xarici valyuta və qiymətli metallar, trass, agent, mal və s. əməliyyatlar.

Mənə gəldikdə isə, aktiv əməliyyatlara kassa, kredit, investisiya və digər əməliyyatları daxil edən V.T.Bukato və Y.İ.Lvovun fikirlərinə əsaslanıram, çünki bu əməliyyatlar bankların aktiv əməliyyatlarının daha geniş yayılmış növləridir.

V.P.Polyakov, L.A.Moskovkina kimi müəlliflər aktiv əməliyyatları bank investisiyaları, ssudaların verilməsi, kommersiya veksellərinin hesabı (alınması) və fond əməliyyatlarına bölürlər.

P.Q.Antonov, M.Pessel də V.İ.Bukato və Y.İ.Lvov kimi əməliyyatlar ayırd edir, yəni: kassa, kredit, investisiya və digər əməliyyatlar.

Kredit əməliyyatları. Bank krediti (bundan sonra, kredit) - bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq qaytarılmaq, müəyyən müddətə (müddətin uzadılması

hüququ ilə) və faizlər (komisyon haqqı) ödənilmək şərti ilə, təminatla və ya təminatlı müəyyən məbləğdə borc verilən pul vəsaitidir. Həmin şərtlərlə pul vəsaitinin verilməsi haqqında götürülmüş hər hansı öhdəlik, qətiyyət, zəmanət, borc qiymətli kağızlarının diskontla və ya faizlər alınmaqla satın alınması və müqaviləyə əsasən hər hansı formada verilmiş vəsaitin qaytarılmasını tələb etməklə bağlı digər hüquq da kredit anlayışına aiddir.

Bank ssudası iqtisadiyyatda müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin toplanması və onların təsərrüfat subyektlərinə qaytarılması şərtləri daxilində çatdırılması ilə əlaqədardır. Bank ssudası çərçivəsində ssudanın ayrıca növləri yaranır. Bu, təminat, müddət, çatdırma və ödəmə metodları, kredit vermənin obyekt və subyektlərini xarakterizə edən bir çox əlamətlərdən asılıdır. Bank ssudalarının növləri adı altında banklar tərəfindən hüquqi və fiziki şəxslərə kredit verilməsi prosesində istifadə olunan müəyyən təsnifi başa düşülməlidir. Müəyyən edilmiş kriteriyalar əsasında yaradılan bank ssudalarının bir çox müxtəlif təsnifi mövcuddur. Bank ssudalarının təsnifinin mahiyyəti odur ki, bankların kredit funksiyası əsas iqtisadi funksiya hesab edilir və onların öz kredit funksiyalarını nə dərəcədə yaxşı yerinə yetirmələrindən çox zaman həm bankların özünün, həm də onların xidmət göstərdikləri müştərilərin vəziyyəti asılı olur. Bank ssudalarını kredit vermənin məqsədi, ssuda alanın tipi və fəaliyyət sferasına görə təsnif etmək olar.

İnvestisiya əməliyyatları. Banklar investisiya prosesində bank resurslarını qiymətli kağızlara qoyaraq və ya birgə təsərrüfat fəaliyyətinə hüquq əldə edərək investor rolunda çıxış edir.

Göstərilmiş əməliyyatlar həmçinin gəlirin əldə edilməsində birbaşa iştirakı ilə banka gəlir gətirir. Bir qayda olaraq, göstərilmiş əməliyyatların iqtisadi təyini vəsaitlərin fasiləsiz şəkildə istehsalata uzunmüddətli qoyuluşu ilə əlaqədardır.

Kassa əməliyyatları. Kassa aktivlərinin lazımi ölçüdə təyini pulun dəyişdirilməsi, investisiyaların qaytarılması, ssudalara tələbin ödənilməsi və

personalın məvacibi, müxtəlif material və xidmətlərin ödənilməsi daxil olmaqla, əməliyyat xərclərinin qarşılanması üçün nağd puldan istifadə edən kommersiya banklarının normal fəaliyyətinin təminatının əsas şərtidir. »

Digər əməliyyatlar. Formasına görə müxtəlif olan digər aktiv əməliyyatlar xaricdəki banklara əhəmiyyətli dərəcədə gəlir gətirir. Azərbaycanın bank praktikasında onların əhatə dairəsi hələ ki, məhduddur. Digər aktiv əməliyyatlar sırasına aiddir: xarici valyuta və qiymətli metallar, trasst, lizinq, faktoring, agent və s. əməliyyatlar.

Göstərilmiş əməliyyatların iqtisadi tərkibi müxtəlifdir. Bəzi hallarda (xarici valyuta və ya qiymətli metalların alışı-satışı) bank kreditorlarının iddialarının təmin edilməsi üçün istifadə edilə bilən aktivlərin strukturu və ya həcmi dəyişməsi baş verir; digər hallarda (trast əməliyyatları) onun nəzarətinə verilən mülkiyyətə münasibətdə bank etibarlı şəxs kimi çıxış edir; üçüncü hallarda (agent əməliyyatları) bank müştərilərinin tapşırığı ilə ödəmə əməliyyatları edərək, vasitəçi kimi çıxış edir.

1.2.Aktiv əməliyyatların bank iqtisadiyyatında rolu və passiv əməliyyatlarla əlaqəsi.

Hər bir bankın məqsədi maksimum mənfəət əldə etməkdir. Bunun üçün banklar aktiv əməliyyatlardan istifadə edirlər.

Aktiv əməliyyatlar mənfəət əldə etmək üçün bankların öz xüsusi vəsaitlərindən və cəlb olunmuş vəsaitdən istifadə etməsi deməkdir. Aktiv əməliyyatları həyata keçirərkən banklar sərəncamında olan xüsusi və cəlb olunmuş vəsaitlərdən hüquqi və fiziki şəxslərə kreditlər verir, investisiyalar həyata keçirirlər. Bu əməliyyatlar faiz, dividendlər şəklində gəlirlər gətirir, birgə müəssisələrin mənfəətində iştirak etmək imkanları yaradır. Bu vasitə ilə müəyyən edilmiş likvidlik normativləri təmin edilir, investisiyaların səmərəli nəticələrini əldə etmək üçün təşkilati-idarəetmə tədbirləri həyata keçirilir.

Aktiv əməliyyatlar - banka olan öhdəlikləri göstərir. Aktiv əməliyyatlar vasitəsilə banklar cəlb olunmuş vəsaitləri gəlir əldə etmək məqsədilə ehtiyacı olanlar arasında yerləşdirirlər. Bankın aktiv əməliyyatları vasitəsilə onun gəlirləri formalaşır və o balans hesabının aktivində əks olunur.

Aktiv hesablarda bank resurslarını tərkibi və yerləşdirilməsi qeydə alınır (bank kassasında nağd pullar, investisiyalarının maliyyələşdirilməsi, resursların qiymətli kağızlara yönəldilməsi, xarici valyutanın alınması, ssuda əməliyyatları, debitor borcları, əsas vəsaitlər, təsərrüfat məsrəfləri və s.) .

Aktiv hesablarda yekun saldo balansın debetində əks olunur. Aktiv əməliyyatlar vasitəsilə banklar cəlb etdikləri vəsaitləri ehtiyacı olanlar arasında yerləşdirərək kreditor rolunda çıxış edirlər.

Ümumiyyətlə, aktiv əməliyyatlar bank iqtisadiyyatında aparıcı rola malikdirlər. Belə ki, bankın mənfəətinin böyük hissəsi aktiv əməliyyatlar hesabına əldə olunur. Aktiv əməliyyatların həcmi bankın aktivində olan vəsaitdən çox asılıdır. Bankın aktivləri yüksək likvidli aktivlər, uzunmüddətli aktivlər, bank tərəfindən verilmiş, yerləşdirilmiş aktivlər və sair aktivlərə ayrılır. Bankın aktiv əməliyyatları bank tərəfindən yerləşdirilmiş vəsaitlərdən asılıdır. Bu qrupa daxil

olan aktivlər məcmu aktivlərdə ən yüksək çəkiyə malikdirlər. Bu vəsaitlər aşağıdakı maddələr üzrə qruplaşdırılır: Bank tərəfindən verilən kreditlər (bu haqda növbəti suallarda daha geniş danışılacaq), depozitlər, hesaba alınmış veksellər.

Depozitlər- Bu bank tərəfindən yerləşdirilən aktiv vəsaitlərin bir qrupudur. Kommersiya bankları bu qrup aktivləri Mərkəzi Bankda, digər kredit təşkilatlarında, maliyyə-sənaye qruplarında və s. yerləşdirilirlər. Bu qrupa daxil olan aktivlər təhlil edilərkən depozit obyektləri və müddətləri üzrə qruplaşdırılmalıdırlar.

Hesaba alınmış veksellər- Bank tərəfindən verilmiş, yerləşdirilmiş vəsaitlər içərisində hesaba alınmış veksellər ayrı bir qrup təşkil edir. Bu qrupun xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu qrupun aktivləri kreditləşmənin xüsusi bir formasını həyata keçirmək etibarilə, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində yüksək risklərlə bağlı olur. Bu xüsusiyyətlərinə görə bu qrup aktivləri təhlil edərkən veksellərin emitentlərindən asılı olaraq növlər üzrə, həmçinin müddət üzrə qruplaşdırılması vacibdir.

Bankın aktiv əməliyyatlarının uğurlu aparılması bankın likvidliyinə təsir edir. Ona görə bank likvidliyini sabit saxlamaq, qorumaq üçün öz aktivlərini səmərəli yerləşdirməlidir. Çünki aktiv əməliyyatların müsbət nəticəsi bilavasitə aktivlərin səmərəli yerləşdirilməsindən asılıdır. Banklar aktivləri yerləşdirərkən hərtərəfli təhlillər aparmalı, onların səmərə verəcəyinə, vaxtında, tam məbləğdə qaytarılacağına əmin olmalıdır. Aktivlərin yerləşdirilməsi vəziyyəti bankların fəaliyyətinin əsas məqsədləri olan likvidliyin, ödəmə qabiliyyətliliyin və gəlirlik səviyyəsinin təmin olunmasının əsas şərtidir. Qeyd etmək lazımdır ki, aktivlərin yerləşdirilməsi vəziyyəti onlarla bağlı risklərin səviyyəsindən də asılıdır. Bank aktivlərinin riskliliyi onların qaytarılmasında potensial itkilərin ehtimalıdır. Riskin dərəcəsi aşağıdakı bir çox xarici və daxili amillərdən asılıdır: Ölkə iqtisadiyyatının real sektorunun vəziyyəti, ölkənin maliyyə vəziyyəti, ölkə mövcud hesablaşma sisteminin vəziyyəti, aktivlərin yerləşdirildiyi hüquqi və fiziki şəxslərin vəziyyəti, vəsaitlərin yerləşdirilməsində bankların strategiyası, bankların kredit portfelinin strukturu və keyfiyyəti, qiymətli kağızlara investisiya qoyuluşu səviyyəsi, maliyyə

təhlilinin keyfiyyəti və s. Aktiv əməliyyatlarla bağlı risklərin tərkib hissəsi olan kredit riskləri ümumi iqtisadi böhran və ödəməmələr şəraitində banklar üçün həddən artıq ciddi problemlər yaradır. Buna görə də aktivlər yerləşdirilərkən borcalanın kredit qabiliyyəti və maliyyə vəziyyəti dərinədən öyrənilməli, bu göstəricilərə diqqət yetirilməlidir. Çünki aktivlərlə bağlı risklər nə qədər yüksək olarsa, aktivlərin transformasiyası prosesində itkilər ehtimalı bir o qədər yüksək olur.

Aktivlərin düzgün idarə olunması da aktiv əməliyyatların mühüm prosesidir. Məsələn, cəlb edilmiş vəsaitlər bankın aktiv əməliyyatlarında biri olan kredit əməliyyatları vasitəsilə tez bir zamanda düzgün yerləşdirilərsə, bu da itkilərin azalmasına səbəb olar. Ümumiyyətlə, bank sistemində vaxtdan səmərəli istifadə etmək, vaxt itkisinin qarşısını almaq olduqca vacibdir.

Beləliklə, aktiv əməliyyatların uğurla aparılması bankın mənfəətinin artmasına, onun strukturunun böyüməsinə və bütövlükdə bank sisteminin inkişafına səbəb olmaqla yanaşı ümum daxili məhsulda iştirakı da yüksəlir.

Cədvəl 1.
ÜDM-də kredit qoyuluşu.

	2006	2008	2010	2012	2014 (8 ay)
ÜDM (mln.man)	18037.1	40137.2	50069.0	53995.0	39171.6
Kredit qoyuluşu (mln.man)	2367.7	7191.3	9163.4	12243.7	17308.9
Xüsusi çəki %-lə	13.09	17.91	18.3	22.7	44.2

Bank kreditinin ÜDM-də xüsusi çəkisi ildən-ilə artır və 2014-cü ilin 8 ayı ərzində əldə edilən ÜDM 4,42% kredit hesabına təmin edilmişdir.

Bu da bankın aktiv əməliyyatlarının iqtisadiyyatındakı rolunun olduqca mühüm olduğunun göstəricisidir.

Aktiv əməliyyatların bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə xarakteri və əhəmiyyəti də dəyişmişdir. İqtisadiyyatın inzibati-amirlik üsulları ilə idarə

olunduğu vaxtlardan fərqli olaraq, keçid dövründə və bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər biur bank aktiv əməliyyatların elə optimal üsullarını seçməlidir ki, bu əməliyyat nəticəsində ancaq səmərə əldə etmək mümkün olsun. Əks təqdirdə nə bank, nə də ki, bütövlükdə bank sistemi mövcud ola bilməz, iqtisadiyyat öz inkişaf tarazlığını itirər.

Kommersiya bankalarının əsas fəaliyyəti pul vəsaitlərinin cəlb edilib onların ssudaya verilməsi ilə müəyyənləşdirilir. Banklar müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinə malik olanlarla, bu pul vəsaitlərinə ehtiyacı olanlar arasında vasitəçi kimi çıxış edirlər. Belə vasitəçiliyin əsas məqsədi bank mənfəətinin əldə edilməsidir.

Kommersiya banklarının resurslarının formalaşdırılması üçün yerinə yetirdiyi əməliyyatlar passiv əməliyyatlar adlanır. Bankın passiv əməliyyatları nəticəsində yaranan bank resursları bank fəaliyyətinin əsas istiqamətini təşkil edir. Bankın passiv əməliyyatlarının mahiyyəti ondadır ki, onların vasitəsilə banklar əmanət və depozit əməliyyatları çərçivəsində müxtəlif növ qoyuluşları cəlb edir, digər banklardan kreditlər alır, müxtəlif qiymətli kağızların emissiyasını həyata keçirir.

Hər bir kommersiya bankının apardığı aktiv və passiv əməliyyatlar arasında birbaşa əlaqə vardır. Belə ki, passiv əməliyyat nəticəsində bank tərəfindən cəlb edilmiş vəsait sonradan aktiv əməliyyatla hər hansı bir sahəyə yerləşdirilir. Bir bankın aktiv əməliyyatı digər bir bankın passiv əməliyyatı ola bilər. Məsələn, Mərkəzi Bank kommersiya banklara kreditlər verdiyi zaman, bu vəsaitlər Mərkəzi Bank tərəfindən yerləşdirildiyi üçün Mərkəzi Bankın aktiv əməliyyatı, kommersiya bankları tərəfindən cəlb edildiyi üçün həmin bankların passiv əməliyyatı adlanır.

Hər bir bank aktiv və passiv əməliyyatlar arasındakı balans xüsusi diqqət etməlidir. Belə ki, cəlb edilmiş vəsait mümkün qədər az vaxt itkisiylə yerləşdirilməlidir. Kommersiya bankları öz resurslarının bir hissəsini Mərkəzi Bankın tələbi ilə faizsiz qaydada məcburi ehtiyatlar qismində Mərkəzi Bankdakı hesaba köçürürlər. Bu kommersiya banklarının kreditləşmə və depozit emissiyası imkanlarını məhdudlaşdırır. Məcburi ehtiyatlar depozitlərin və qoyuluşların sığortalama funksiyasını da yerinə yetirir.

Kommersiya bankları resurslarını yerləşdirərkən ilk növbədə müştərilərin kredit qabiliyyəti səviyyəsini nəzərə almalıdır. Hər bir halda bank düzgün aktiv siyasət həyata keçirməlidir.

Kommersiya banklarının aktiv və passiv əməliyyatları arasındakı balans Mərkəzi Bankın faiz siyasəti də təsir edir. Belə ki, Mərkəzi Bank mərkəzləşdirilmiş kreditlər üzrə faiz dərəcəsini artırıqda kommersiya bankının kredit vermə qabiliyyəti aşağı düşür. Bu da bankın aktiv əməliyyatlarının azalmasına səbəb olur. Lakin faiz dərəcələri yuxarı qalxdığı üçün banka vəsait axını artır və bu bankın passiv əməliyyatını artırır.

Resursların düzgün idarə olunması da aktiv və passiv əməliyyatlar arasındakı balans təsir edir. Kommersiya bankları tərəfindən cəlb olunmuş resursların idarə olunmasının kəmiyyət tərəfi ilə yanaşı keyfiyyət tərəfi də vardır. Resursların yerləşdirilməsi məsələsi həll edilmədən resurs cəlb etmək mənasızdır. Banklar cəlb etdikləri resursları elə yerləşdirməlidirlər ki, o xərcləri ödəməklə yanaşı banka mənfəət gətirsin və bankın likvidliyinin təmin olunması üzrə Mərkəzi Bankın tələblərini yerinə yetirmiş olsun. Bunun üçün banklar aktiv və passiv əməliyyatları sıx qarşılıqlı əlaqə şəraitində həyata keçirilməlidir.

Kommersiya bankları vəsaitləri idarə edərkən onların müddətliliyinə də fikir verməlidirlər. Bildiyimiz kimi, cəlb olunmuş vəsaitlər (əmanət və depozitlər) müddət baxımından fərqlənir. O cümlədən verilmiş kreditlər, qiymətli kağızlar və digər vasitələrə yerləşdirilmiş vəsaitlər müəyyən müddətə görə bir-birindən fərqlənir. Yəni bankların cəlb etdiyi və yerləşdirdiyi vəsaitlər - qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli olur. Yaxşı olardı ki, bank burada aktiv və passiv əməliyyatların müddətlərinin tarazlığına fikir versin. Yəni uzun müddətə cəlb olunmuş depozitləri investisiya şəklində və ya uzunmüddətli kreditlərin verilməsinə, qısamüddətə cəlb edilmişləri isə qısamüddətli kreditlərin verilməsinə istifadə etməlidir. Başqa sözlə desək, altı aylıq müddətə cəlb olunmuş depozit ən çoxu altı ay müddətinə kredit şəklində verilə bilər, bu depozit altı aydan yuxarı müddətə yerləşdirib bilməz.

Kommersiya banklarının böyük əksəriyyəti aktivlərin idarə olunmasında pul vəsaitlərinin ümumi fondu göstəricisindən istifadə edirlər. Bu o deməkdir ki, banklar vəsaitləri cəlb edib həmin anda meydana çıxan ehtiyacların ödənilməsinə istifadə edirlər. Bu zaman resursların cəlb olunma mənbələri ilə onların yerləşdirilməsi arasındakı qarşılıqlı əlaqə itir, risk səviyyəsi və gəlirlilik səviyyəsinə diqqət yetirilir ki, bu da bankın likvidliyinə və onun ödəmə qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir. Ona görə də bəzi banklar aktivləri bölgüsündə vəsaitləri onların yaranma mənbələrindən asılı olaraq yerləşdirilməsi metodundan istifadə edirlər.

Aktivlərin bölüşdürülməsi metodu konkret resurs mənbəyinin konkret qoyuluşa dəqiq əlqələndirilməsinin tələb edir ki, bu da bankın likvidliyinin və ödəmə qabiliyyətinin yüksəlməsinə kömək edir. Bununla belə bu metodun da çatışmamazlıqları vardır. Ən başlıcası odur ki, konversiya metodu mövcud vəziyyətdən asılı olaraq resurslarla maneə verməyə imkan vermir ki, bu da bəzən bankı əlavə mənfəət əldə etmək hüququndan məhrum edir. Məsələn, tələb ediləndə qoyuluşların ssudada istifadə olunub, ondan qiymətli kağızların əldə olunmasına istifadə oluna bilməməsi bankı əlavə mənfəət əldə etmək imkanından məhrum edir.

Kommersiya banklarının bəziləri öz fəaliyyətlərində idarəetmənin elmi metodundan da istifadə edirlər. Bu metodun əsasını iqtisadi riyazi metodlar təşkil edir. Bu metod, riyazi düsturların köməyi ilə vəsaitlərin yerləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən edir.

Beləliklə, bank resurslarının idarə olunması mürəkkəb və çoxcəhətlidir. Bu problemin həlli nəinki bank aktivləri və passivlərinin gündəlik təhlilini, həmçinin ölkə iqtisadiyyatının ümumilikdə vəziyyətinin təhlilini tələb edir.

Bank aktivləri və passivlərinin strukturunu aşağıdakı cədvəldən görmək olar:

Bank aktivləri və passivlərinin strukturu.

Cədvəl 2.

		01.12.2012		01.09.2013		01.09.2014	
		mln	%	mln	%	mln	%
AKTİVLƏR							
1	Nağd vəsaitlər	624.2	3.9	813.4	4.3	945.7	4.0
2	Müxbir hesablar	1080.5	6.8	987.7	5.2	1584.7	6.7
3	Maliyyə sektoruna verilmiş kreditlər	736.4	4.6	721.2	3.8	1110.0	4.7
4	Müştərilərə kreditlər	10493.3	66.1	13187.0	69.7	15986.3	67.9
5	İnvestisiyalar	1436.4	9.05	1519.9	8.03	2019.0	8.57
6	Digər aktivlər	1497.5	9.44	1689.7	8.93	1901.1	8.07
Cəmi aktivlər		15868.4	100	18918.9 0	100	23546.88	100
PASSİVLƏR							
1	Cəmi öhdəliklər	13400.11	84.45	15848.40	83.77	19797.4 8	84.08
2	Cəmi depozitlər	7428.8	46.82	8438.7	44.60	10174.6	43.21
3	Maliyyə sektorundan alınmış kreditlər	4883.3	30.77	6180.3	32.67	7976.2	33.87
4	Digər öhdəliklər	1088.0	6.86	1229.4	6.50	1646.7	6.99
5	Kapital	2468.3	15.55	3070.5	16.23	3749.4	15.92
Cəmi passivlər		15868.4	100	18918.90	100	23546.8 8	100

Cədvəldən göründüyü kimi aktiv əməliyyatların əsas hissəsini müştərilərə kreditlər tutur. Kredit qoyuluşu artsa da onun aktivlərdəki xüsusi çəkisi 2013-cü iləkinə nisbətən 0,2% artmışdır. Aktivlər bütövlükdə bir il ərzində 12,4% artmışdır.

1.3.Aktiv əməliyyatların formaları.

Bankın əsas əməliyyatlarından biri onun aktiv əməliyyatlarıdır. Bu əməliyyatlar vasitəsilə banklar cəlb etdikləri vəsaitləri ehtiyacı olanlar arasında yerləşdirərək kreditor rolunda çıxış edirlər.

Aktiv əməliyyatların aşağıdakı formaları var:

a) **Kredit əməliyyatları.** Bu əməliyyatlar nəticəsində bankın kredit portfeli formalaşdırılır;

b) **Investisiya əməliyyatları.** Bu bankların qiymətli kağızlarla apardığı müxtəlif əməliyyatlardır. Onların nəticəsində bankların investisiya portfeli formalaşır.

c) **Hesablaşma əməliyyatları.** Bu əməliyyatlar nəticəsində banklar öz müştəriləri və təmasda olduqları təkilatlar arasında iqtisadiyyatda gedən bütün hesablaşmaları icra edirlər.

d) **Kassa əməliyyatları.** Bu əməliyyatlar nəticəsində banklar öz müştəriləri ilə nağd pul hesablaşmalarını aparır;

e) **Digər aktiv əməliyyatlar.** Bu əməliyyatlar bank əməliyyatlarının vaxtlı-vaxtında keyfiyyətlə icrasını təmin edən uyğun infrastrukturun yaradılması ilə əlaqədardır.

Bankların apardıqları aktiv əməliyyatlardan biri onun investisiya əməliyyatıdır. investisiya istehsalın genişləndirilməsinə, onun modelləşdirilməsinə, həm də qiymətli kağızlara edilən uzunmüddətli kapital qoyuluşudur. Qərb texnologiyasında investisiyalar altında qiymətli kağızlara edilən qoyuluşlar başa düşülür. Likvidli qiymətli kağızlara edilən bank investisiyaları bank daxili-idarəetmə məsələlərində mühüm rol oynayır. Bu cür qiymətli kağızlar(imtiyazlı səhmlər, istiqrazlar, dövlətin borc öhdəlikləri, bank vekselləri və s. maliyyə vasitələri) banklara əlavə gəlir əldə etməyə imkan verir. Investisiya prosesində banklar investor kimi çıxış edirlər.

Banklar investisiya əməliyyatı apardıqda öz resurslarını qiymətli kağızlarda yerləşdirirlər. Bu əməliyyat nəticəsində bankın investisiya portfeli formalaşır.

Həmin qiymətli kağızlar adi və imtiyazlı səhmlərdən, istiqrazlardan, veksellərdən və s. ibarətdir. Məsələn, veksellərlə bağlı bankın aktiv əməliyyatları özündə aşağıdakı əməliyyatları birləşdirir:

- a) uçot (diskont) əməliyyatları;
- b) kredit əməliyyatları;
- c) aksept əməliyyatları;
- d) inkassasiya əməliyyatları;
- e) veksəl tapşırığının verilməsi əməliyyatları;

Qiymətli kağızlarla investisiya əməliyyatları aparmaqla banklar hər şeydən əvvəl çoxlu gəlir əldə edilməsini rəhbər tuturlar.

Kommersiya banklarının investisiya fəaliyyətinin gəlirliliyinə aşağıdakı amillər təsir göstərir:

- 1) iqtisadiyyatın vəziyyəti;
- 2) ölkənin maliyyə - kredit sisteminin strukturu; .
- 3) qiymətli kağızlar bazarının inkişaf dərəcəsi;
- 4) qiymətli kağızların buraxılmasının və dövriyyəsini tənzimləyən normativ qanunvericilik bazasının təkmilliyi;
- 5) yüksək likvidli qiymətli kağızların mövcudluğu;
- 6) fond bazarının iştirakçılarının peşəkarlığı;
- 7) qiymətli kağızlar portfelinin strukturunun dəyişməsindən asılı olaraq qiymətli kağızlar portfelinin quruluşu dəyişir.

Qiymətli kağızların gəlirliyi onların ödənilmə müddətindən asılıdır. Belə ki, qiymətli kağızların ödənilmə müddəti nə qədər qısa olarsa, onların bazar qiyməti bir o qədər sabit olar, ödəniş müddəti nə qədər uzun olarsa, onların qiyməti bir o qədər tez-tez dəyişər. Elə bu səbəbdən də kommersiya bankları öz resurslarını qısa müddətli qiymətli kağızlarda daha çox yerləşdirirlər.

Bankın aktiv əməliyyatlarından biri onun kassa-hesablaşma əməliyyatıdır. Banklar iqtisadiyyata kassa xidməti göstərir; dövriyyədən sərbəstləşdirilmiş nağd pulun bankın kassalarına daxil olmasını təşkil edir; müəssisələrə, təşkilatların və

idarələrin kassalarına daxil olan nağd pulların inkassiyasını təşkil edir və həyata keçirir.

Qüvvədə olan qanunvericiliyə görə Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən müəssisələr sərbəst pul vəsaitlərini banklarda saxlamalıdır. Müəssisələr sərbəst pul vəsaitlərini yalnız banklar tərəfindən müəyyən edilmiş limit əsasında öz kassalarında saxlaya bilərlər. Limitdən yuxarı kassada olan bütün vəsaitləri müəssisələr ona xidmət edən banka təhvil verməlidir. Beləliklə, bütün müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti banklarla sıx əlaqədar olmalıdır.

Müştərilərə kassa xidməti kommersiya banklarının həyata keçirdiyi zəruri əməliyyatlardan biridir. Müştərinin hesabının aparılması həm nağd həm də nağdsız hesablaşmaların aparılmasını nəzərdə tutur. Bunlar özündə iqtisadi məzmun baxımından müxtəlif əməliyyatları təcəssüm etdirir. Əgər nağdsız hesablaşmalar müştərinin göstərişi ilə həyata keçirilərsə, nağd hesablaşmalar bilavasitə müştərinin özü tərəfindən həyata keçirilir. Bu əməliyyatlar zamanı bank ya vəsaitləri nağd şəkildə qəbul edib, "nağdsızlaşdırılır", ya da əksinə müştərinin tələbi ilə ona nağd pul verir.

Bankların nağd pulla əlaqədar həyata keçirdiyi əməliyyatların təşkili üçün kassalar yaradılır.

Bankların əməliyyat kassalarının mühüm funksiyalarına pul nişanlarının müştərilərə verilməsinin, onlardan qəbulunun və saxlanmasının təmin olunması başa düşülür. Təcrübəyə uyğun olaraq əməliyyat kassası dedikdə bankda yerləşən nağd pulların məcmusu başa düşülür.

Belə ki, nağd pulların dövriyyəyə buraxılması və oradan çıxarılması hüququ bilavasitə Mərkəzi bank kassa əməliyyatlarının aparılmasının ümumi ardıcılığını pul nişanlarının daşınması və sikkələrin dəyişdirilməsi və ləğv edilməsi qaydalarını müəyyən edir. Bununla əlaqədar olaraq kommersiya bankının əməliyyat kassasının, pul xəzinəsinin, kassirlərin iş yerlərinin avadanlıqlarının yerləşdiyi yerin müəyyən standartlara cavab verməsi, polis qoruması və ya digər qoruma ilə təmin olunması lazımdır.

Kassa xidmətinin həyata keçirilməsi hesablaşma mərkəzində müxbir hesabının açılmasını nəzərdə tutur. Bank tərəfindən təsdiq olunmuş ödəmə tələbnaməsi və ya pul çekləri ilə pulların qəbul edilməsi zamanı bu məbləğ müxbir hesabdən silinir, artıq vəsaitin təhvil verilməsi zamanı isə bu hesaba əlavə olunur.

Hesablaşma mərkəzləri tərəfindən banklara kassa xidməti göstərilməsi zamanı qabaqcadan sifariş prinsipi əsas tutulur. Yeni kvartalın başlanmasına 45 gün qalmış kommersiya bankı Mərkəzi bankın müvafiq qurumuna qarşıdan gələn kvartalda nağd pul daxil olması və verilməsi üzrə proqnozu təqdim edir. Bu məlumat hesablaşma mərkəzinin işinin planlaşdırılması, nağd pulların emissiyasına olan tələbin müəyyən olunması və inkassatorların qrafikinə tərtib olunmasında işlənir.

Proqnozun tərtib olunması üçün marketing araşdırmalarının aparılması zəruridir. Əməliyyat kassasının möhkəmləndirilməsi üçün 5 gün qabaqcadan məlumat verilməlidir. Bununla əlaqədar operativ uçotla bərabər gələcək daxilolmaların və xaricolmaların proqnozu da tərtib olunmalıdır.

Kassası olmayan kommersiya bankı müştərilərə xidmət göstərmək üçün bankın kassa qurumu və hesablaşma mərkəzi ilə müqavilə bağlayır. Buna əsasən müştərilərə nağd pul, pul çekləri və digər üsullarla verilir. Çekin təsdiqi bir gün əvvəlcədən aparılır. Kassa işinin tez və operativ həyata keçirilməsi üçün dünya təcrübəsində getdikcə daha çox müasir hesablama əməliyyat texnikasından istifadə edilir.

Azərbaycanda bankların gəlirli fəaliyyət göstərməsi onun aktiv əməliyyatlarının əsas hissəsi olan kredit əməliyyatından asılıdır. Ssuda əməliyyatları bankın resurs bazasının yerləşdiriləsində onun fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Kredit əməliyyatları banklara əhəmiyyətli dərəcədə gəlir gətirirlər. Kredit əməliyyatı pul vəsaitlərini müvəqqəti istifadə etmək üçün qaytarılmalı və faizi ödənilmək şətilə kreditor və debitor arasındakı münasibətdir. Bu əməliyyat müştəriyə ssuda verərək müəyyən müddətdən sonra faizlə birlikdə geri qaytarılmaq yolu ilə həyata keçirilir.

Kredit - ssudanın pul və ya əmtəə formasıdır. Kreditor tərəfindən borcalana qaytarılmaq, müddətilik və istifadəsinə görə faiz ödəmək şətilə verilən borcdur.

Kreditin hər bir funksiyası onun xarakterikdən irəli gəlir. Kreditin funksiyası özünü ictimai təkrar istehsal prosesində, fərdə aid olaraq isə, hər hansı bir iqtisadi subyektin pul dövriyyəsində əks etdirir. Kreditin aşağıdakı funksiyaları var:

Yenidənbölgü funksiyası. Mübadilə prosesində müvəqqəti sərbəst olan dəyər borcalana verilir, sonra isə öz sahibinə qaytarılır. Kredit üçün səciyyəvi olan bu proses onu göstərir ki, kreditin ilk və köklü funksiyası yenidənbölgü funksiyasıdır. Formasından asılı olmayaraq bütün hallarda dəyərin yenidən bölgüsü baş verir.

Həqiqi pulların kredit əməliyyatları ilə əvəzlənməsi. Həqiqi pulların kredit əməliyyatları ilə əvəzlənməsi vasitəsilə tədavül xərclərinə qənaət edilir.

Kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsinin sürətləndirilməsi funksiyası. Kredit mexanizminin vasitəsilə izafə dəyərin kapitallaşması prosesi daha sürətlə baş verir. Kapitalın təmərküzləşməsinin güclü amili kimi çıxış etməklə, kredit fərdi yığımın hədudlarını genişləndirir. Məhz kapitalların mərkəzləşdirilməsi mexanizmi kimi çıxış etməklə kredit rəqabətin güclü vasitəsinə çevrilir.

Kredit münasibətləri zamanı tərəflər müəyyən prinsiplərə əməl etməlidirlər ki, bunlar da aşağıdakılardır:

1) Qaytarılma prinsipi: Kreditin qaytarılmalı olması onun mahiyyətindən irəli gəlir, yəni verilən vəsait geri qaytarılmalı olmasa, o heç kredit adlanmazdı. Bir iqtisadi kateqoriya kimi kredit digər kateqoriyalardan məhz bu cəhəti ilə fərqlənir.

2) Müddətlilik prinsipi: Bu o deməkdir ki, kredit konkret müəyyən olunmuş müddətlərdə qaytarılmalıdır. Bu prinsip onu tələb edir ki, borc vəsaiti borc alanın dövriyyəsində müəyyən müddət iştirak etməlidir və bu müddət başa çatdıqdan sonra o geri qaytarılmalıdır.

3) Odəncilik prinsipi: Borcalan kreditdən istifadəyə görə ödəncə, yəni faiz ödənməlidir. Ödənciliyin iqtisadi mahiyyəti ondan ibarətdir ki, kreditdən istifadə nəticəsində əldə edilən gəlir borcalan ilə kreditor arasında bölüşdürülür.

4) Təminatlılıq prinsipi: Kreditin ödəniş vaxtı çatarkən kredit ödənilmədikdə onun ödənilməsinə təmin edən faktor başa düşülür. Kreditin təminatlılığı onun maddi qiymətli ilə təmin olunmasıdır. Təminatlılıq borcun vaxtında və tam

ödənilməsinin qərantıdır.

5) **Differensial münasibət prinsipi:** Bu o deməkdir ki, kredit yalnız o təsərrüfat subyektlərinə verilməlidir ki, onlar onu vaxtında qaytarmaq iqtidarına malik olsunlar. Bu məqsədlə bank kredit qabiliyyəti göstəricisindən istifadə edir, yəni kreditləşmə prosesində kredit qabiliyyəti yüksək olanlara üstünlük verilir. Ona görə də kredit verilməzdən qabaq bank müştərinin balansını təhlil edir, onun təsərrüfatının rentabellik səviyyəsini və s. göstəricilərini öyrənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kreditləşmə prosesi bankın keyfiyyətli və yüksək gəlirli kredit portfelinin təşkilində bank üçün ciddi bir işdir. Dəqiq təşkil edilmiş kreditləşmə prosesi kredit riskini minimuma endirməyə imkan verir. Bank kredit riski bank fəaliyyətindəki bütün risklərin meydana çıxmasına təkan verən amildir. Ona görə bankın sağlam fəaliyyət göstərməsi bilavasitə kredit prosesinin düzgün təşkilindən asılıdır.

İqtisadiyyat inkişaf etdikcə real sektorun sahələri üzrə kredit qoyuluşunun həcmi də dəyişmişdir. Tələbata uyğun olaraq kredit qoyuluşu üzrə bir sahədə artım, digər sahədə azalmağa səbəb olmuşdur. Həmişinin kreditləşmədə bankların da payı dəyişmişdir. Belə ki, özəl bankların xüsusi çəkisi daha çox artmışdır. Bütün bunları daha aydın aşağıdakı cədvəllərdə görmək olar:

Cədvəl 3.
Kredit qoyuluşlarının sahələr üzrə strukturu

Göründüyü kimi, cədvəl 1-də göstərilmiş on il ərzində real sektorun sahələri üzrə kredit qoyuluşunda əhəmiyyətli dərəcədə dəyişiklik baş vermişdir. Məsələn, 2004-cü ilin sonuna ən çox kredit qoyuluşu ticarət və xidmət sektoruna olmuşdur 22,0%. Bu nisbət getdikcə artsada 2012-ci ilin sonuna 21,6%, 2014-cü ilin yarısına 14,4% olmuşdur. Həmin ilin sonuna sonrakı yerləri nəqliyyat və rabitə sektoruna (15.1%)

və hökumət idarələri sektoruna 1,4% kredit qoyuluşu təşkil edir. Lakin ildən-ilə tələbatdan irəli gələn xidmət sektoruna kredit qoyuluşunun xüsusi çəkisi artmışdır. Buna baxmayaraq hökumət idarələrinə və nəqliyyat və rabitə sektoruna kredit qoyuluşunun xüsusi çəkisi ilbəil aşağı düşmüşdür. Belə ki, 2014-cü ilin oktyabr-dekabr

ayına ticarət və xidmət sektoruna kredit qoyuluşu 14,4%-ə enmiş, nəqliyyat və rabitə sektoru 3,4%-ə, hökumət idarələrinə kredit qoyuluşu isə 0,1%-ə enmişdir. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, iqtisadiyyat inkişaf etdikcə hökumət idarələrinə kredit qoyuluşu azalır.

Bazar iqtisadiyyatının mühüm təmsilçisi olan sənaye və istehsal sektoruna da kredit qoyuluşu artmışdır. Belə ki, bu sektora kredit qoyuluşu 2004-cü ilin sonuna 6,6 % təşkil etmişdirsə, 2014-cü ilin sonuna bu rəqəm artaraq 11,6%-ə çatmışdır.

Ən çox artım ev təsərrüfatı sektoruna edilən kredit qoyuluşunda olmuşdur. 2004-cü ilin sonuna bu sektora kredit qoyuluşu 28,0%, 2014-cü ilin sonuna isə 41,0% təşkil etmişdir.

İnşaat və əmlak, o cümlədən kənd təsərrüfatı və emal sektoruna kredit qoyuluşunun xüsusi çəkisi son 10 ildə demək olar ki, sabit qalmışdır bu sektorlara kredit qoyuluşunun həcmnin ümumi kredit qoyuluşlarına nisbəti 6-8% təşkil edir.

Energetika, kimya və təbii ehtiyatlar sektoruna edilən kredit qoyuluşu olduqca dəyişkəndir. Bu sektorda kredit qoyuluşunda ən yüksək xüsusi çəki 2005-ci ilin sonuna 12,6% təşkil etsə də 2006-cı ildə 3,9%, 2014-cü ildə isə 1,3% təşkil etmişdir.

Cədvəl 4.

**Iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının kredit təşkilatları üzrə strukturu
(dövrün sonuna)**

İllər	Cəmi kredit qoyuluşları	Dövlət bankları		Özəl banklar						Qeyri-bank kredit təşkilatları	
				Cəmi		o cümlədən xarici kapitallı		bundan 100%-xarici kapitallı			
		mln manat	xüsusi çəkisi %	mln manat	xüsusi çəkisi %	mln manat	xüsusi çəkisi %	mln manat	xüsusi çəkisi %	mln manat	xüsusi çəkisi %
2004	989.5	453	45.8	451.7	45.6	152.6	15.4	20.9	2.1	84.8	8.6
2005	1441	748.3	51.9	653.1	45.3	263.5	18.3	25.9	1.8	39.6	2.7
2006	2362.7	1068.3	45.2	1230	52.0	545.8	23.1	55.8	2.4	64.7	2.7
2008	7191.3	3027.5	42.1	3989.0	55.5	2024.9	28.2	379.9	5.3	174.8	2.4
2010	9163.4	3901.9	42.6	5069.9	55.3	2306.3	25.2	464.2	5.1	191.6	2.1
2012	12243.7	4137.1	33.8	7785.5	63.6	3394.0	27.7	759.3	6.2	321.1	2.6
2014 (8ay)	17308.9	5977.2	34.5	10829.6	62.6	5279.8	30.5	1252.5	7.2	502.1	2.9

Yuxarıdakı cədvəllə nəzər saldıqda görürük ki, kreditləşmə əməliyyatında özəl bankların xüsusi çəkisi daha çox artmışdır. Belə ki, 2004-cü ilin sonunda iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarında özəl bankların xüsusi çəkisi 45.6% idisə, 2014-cü ilin sentyabr ayına bu rəqəm 62.2%- olmasına baxmayaraq on il ərzində özəl bankların kreditləşmədə xüsusi çəkisi 17% artmışdır. 2005-ci ilin sonuna kimi dövlət banklarının kreditləşmədə payı özəl banklardan çox olmuşdur. Buna baxmayaraq, hazırda kredit qoyuluşunda özəl bankların payı nisbətən çox olaraq qalır.

Həmçinin kredit qoyuluşunda dövlət banklarının da payı getdikcə azalmaqdadır. Məsələn, 2004-cü ilin sonuna iqtisadiyyata 989,5 milyon manat kredit qoyuluşları edilmişdir ki, bunun da 453,0 milyon manatı yəni 45,8%-i dövlət banklarının payına düşür. Amma 2006-cı ilin sonunda bu pay 45.2%-ə enmişdir. 2005-ci ilin sonunda isə dövlət banklarının kredit qoyuluşundakı payı 2004-cü ilin sonuna nisbətən artaraq 51.9% olmuşdur. Lakin hazırda kredit qoyuluşunda dövlət banklarının payı özəl banklara nisbətən hələki aşağıdır və 42,6% təşkil edir.

FƏSİL 2. KREDİTLƏŞMƏ –AKTİV ƏMƏLİYYATLARIN ƏSAS FORMASI KİMİ.

2.1. Kreditin iqtisadiyyatda rolu.

Kredit iqtisadiyyatın ayrılmaz hissəsi olmaqla, makrosəviyyədə və ayrı ayrı müəssisələrin yaranmasında və inkişafında böyük təsir göstərir. Təkrar istehsal və yenidən bölgü kateqoriyası olaraq o, onun bütün fazalarında -istehsal, bölgü, dəyişdirmə, tətbiq olunma proseslərini tezləşdirir.

Kredit hesabına müəssisələrin əsas və dövriyyə vasitələrinin formalaşdırılması əmələ gəlir: istehsalçılar arasında, portfel və məhsul investisiyası, əmək qüvvəsinin qiymətləndirilməsi, pul kütləsinin həcmnin artırılması; real toplama proseslərinin sürətləndirilməsi və s daxildir. Kreditin latın dilindən tərcümədə iki mənası vardır - «inanıram» «borc, ssuda». İqtisadi kateqoriya olaraq mülkiyyətçilərin bölüşdürülməsi üzrə maddi vəsaitlərin , geri qayıdacaq və ödəniləcək pul vəsaitlərinin, iqtisadi əlaqələrini ifadə edir. Kredit- kreditorun pul kapitalının hərəkət formasıdır. O, kreditorun kapitalını çevirir. Azərbaycanın əsas kreditorları səhmdarlar, pay sahibləri, kooperativ və fərdi bank sahibləri, hökumət və yerli idarəetmə orqanlarıdır.

Kreditin mahiyyəti - fiziki və hüquqi şəxslərin müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin digər şəxslərə akkumulyasiyasında əks olunur.

Kreditin mahiyyəti onun funksiyasında öz əksini tapır:

1.Yenidən bölgü funksiyası. Kreditin yenidən paylaşdırma funksiyası pul kapitalının bir sahədən digərinə ötürülməsidir. Ötürülmə hər zaman azgəliqli biznes sferasından yüksək gəlirliliyə yönəlir.

2.Nağd pullann kredit pulları ilə əvəz olunması. Nağd pulların pul dövriyyəsində nağd olmayan pullara dəyişdirilməsinin məzmunu nağd olmayan pulların hesablanması və ödənməsi nağd pullarla deyil ödəmə vasitələri ilə aparılır.

Pulların dövriyyədə dəyişdirilməsi ölkənin iqtisadiyyatında onların çevrilməsini tezləşdirir.

3. Müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin akkumlyasiyası. Müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin akkumlyasiyasının məzmunu müəyyən vaxt çərçivəsində gələcəkdə hansısa tədbirin maliyyələşdirməsi imkanı verən yığımdır. Bu funksiyanın əsasında pulların sxem üzrə hərəkəti durur: «əmanət-maliyyələşdirmə». Mərhələlərlə yığılan pullar onların investisiya qoyulmasına qədər azad qala bilirlər. Bu azad pullar kredit kapitalıdır və kredit və ya borca verilə bilər.

Kredit əlaqələrinin müxtəlifliyi, onların subyektləri, borca buraxılmasının dəyəri xüsusiyyəti, xarakter və tələb olunma müddəti kreditlərin müxtəlif növlərinin mövcudluğu və istifadəsidir. Daha çox yayılmış təsnifat aşağıdakıdır:

1.forma üzrə:	kommersiya, bank, istehlakçı, dövlət, ipoteka, beynəlxalq
2. müddət üzrə:	uzunmüddətli, ortamüddətli, azmüddətli
3. təmin olunma növünə görə:	təmin olunmuş və təmin olunmamış

Təsnifat prinsipləri verilmiş kredit qruplarının fərqləndirici xüsusiyyəti onun əsas xüsusiyyətidir. Təsnifat əlamətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

1.Kreditin yerləşdirilməsi sferası. Kreditlərin paylanmasına görə kreditlər beynəlxalq və daxiliyə bölünürlər. Beynəlxalq kredit xarici bank, kredit təşkilatı, fond, xarici dövlətin hökuməti tərəfindən verilir. Daxili kredit yerli banklar tərəfindən təmin olunmur.

2.Kreditin təmin olunması məqsədi: məqsədinə görə kreditlər: maliyyə, kommersiya, mal, maliyyələşdirmə, vergi əlamətinə görə seçilir. Maliyyə və kommersiya kreditləri əsasən banklar tərəfindən təqdim olunur.

3.Kreditin təmin olunması. Təmin olunmasından asılı olaraq kreditlər blanklı, yəni təminatlı və ya təminatsız olur.

Kredit qoyuluşunun həcmi və institutsional strukturu 2014-cü ilin əvvəlinə kredit qoyuluşunun həcmi ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 12,6% artmışdır.

Kredit qoyuluşlarının dinamikası .

Cədvəl 4.

№		01.01.2013	01.01.2014	Dəyişmə %
1	Cəmi kredit qoyuluşu (mln.man)	12243,7	15422,9	126,0
2	Vaxtı keçmiş kreditlər(mln.man)	748,8	792,8	105,9
3	Vaxtı keçmiş kreditlərin xüsusi çəkisi	6,1	5,1	-1,0

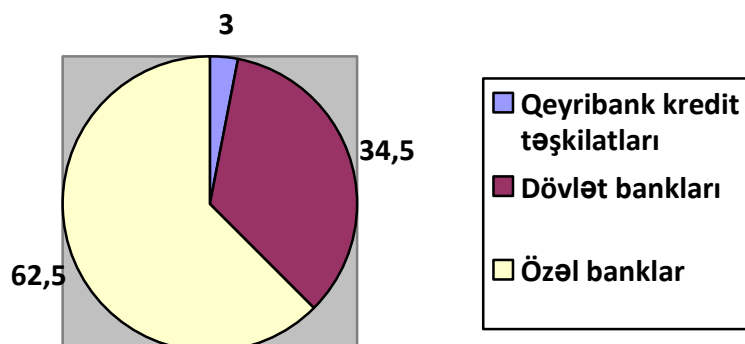
Cədvəldən göründüyü kimi il ərzində kredit qoyuluşu 26% artsada vxtında ödənilməyən kreditlərin həcmi 5,9% artmışdır. İl ərzində vaxtı keçmiş borcların artım teimpi azalmışdır. 01.01.2013-cü il tarixə verilmiş kreditlərdə vaxtında ödənilməyən borclar 6.1% təşkil edirdisə 01.01.2014-cü ilə 5,1% təşkil etmişdir.

ÜDM də kredit qoyuluşunun xüsusi çəkisi xeyli artmışdır. Cədvəl 1-dən göründüyü kimi 01.09.2014-cü ilə bu nisbət 44,2% təşkil etmişdir.

Kredit qoyuluşlarının artmasının başlıca mənbəyi əmanət və depozitlərin artımı olmuşdur. Əmanət və depozitlərin məbləği 2014-cü ilin əvvəlinə 2013-cü ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 14,2 % artaraq 12475,8 mln.manat təşkil etmişdir. Bundan başqa bank kapitalının artması və bundan başqa iqtisadi agentlərin beynəlxalq arenada oeytinqinin yüksəlməsi sayəsində ölkəyə daxil olan xarici kapital kredit qoyuluşlarının sürətli artımını təmin etmişdir. Bununla yanaşı vaxtında ödənilməyən kreditlərin xüsusi çəkisi xeyli azalmışdır və 01.01.2014-cü ilə 5,1% təşkil etmişdir.

Təhlillər göstərir ki, kredit qoyuluşlarının əksər hissəsi 97,1% banklar, 2.9%-ni isə qeyri-bank kredit təşkilatlarının payına düşür. Uzun illərin (onilliklər) məlumatları göstərir ki, kredit qoyuluşlarına 62-63% özəl bankların, 34,0%-i isə dövlət banklarının payına düşür. Kredit qoyuluşunun kredit təşkilatları üzrə strukturu

Diagram 1.

Kredit qoyuluşunun regionlar üzrə strukturu.

Cədvəl 5.

(Bakı istisna olmaqla)

№		01.12.2013 %-lə	01.12.2013 %-lə
1	Aran iqtisadi rayonu	35,4	34,9
2	Abşeron iqtisadi rayonu	22,1	19,8
3	Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	13,0	13,5
4	Lənkəran iqtisadi rayonu	10,4	10,4
5	Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	3,8	7,5
6	Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	5,0	5,6
7	Naxçıvan iqtisadi rayonu	4,1	3,8
8	Digər iqtisadi rayonlar	6,2	7,5

Regionlar üzrə əmanətin cəlb olunma cədvəli

Cədvəl 6.

№		01.12.2013 %-lə	01.12.2013 %-lə
1	Aran iqtisadi rayonu	28,0	30,0
2	Abşeron iqtisadi rayonu	31,2	30,4
3	Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	11,0	11,9
4	Lənkəran iqtisadi rayonu	8,5	8,2
5	Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	4,3	4,2
6	Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	3,8	3,9
7	Naxçıvan iqtisadi rayonu	4,5	3,7
8	Digər iqtisadi rayonlar	8,8	6,8

Cədvəl 5 və 6-da regionlar üzrə kredit resursları ilə kredit qoyuluşu müqayisə edilir.

Cədvəldən göründüyü kimi Aran, Gəncə-Qazax, Lənkəran, quba-xaçmaz iqtisadi rayonlarında kredit qoyuluşları cəlb olunan əmanətləri üstələyir. Aran iqtisadi rayonunda əmanətlərin xüsusi çəkisi 30,8% olduğu halda kredit qoyuluşu 34,9% təşkil edir.

Abşeron iqtisadi rayonlarında əmanətlər kredit qoyuluşunu üstələyir. 01.12.2013-cü il tarixinə əmanətlərin 31,2% Abşeron iqtisadi rayonunun payına düşürdüsə kredit qoyuluşu bu rayon üzrə 22,1% təşkil etmişdir. 01.09.2014-cü il tarixə bu fərq daha çoxdr.

Cəlb olunan əmanətlərin xüsusi çəkisi 30,4% olduğu halda kredit qoyuluşu 19,8% təşkil etmişdir.

Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi layihələrlə əlaqədar olaraq banklar tərəfindən kreditlərin 96,9%-i real sektora 3,1%-i isə maliyyə sektoruna yönəlmişdir.

Son illər həyata keçirilən iqtisadi islahatların nəticəsi kimi özəl sektorun iqtisadiyyatda rolunun artması kredit qoyuluşunun strukturundada özəl sektorun payının yüksəlməsi ilə müşayət olunmaqdadır. Belə ki, kredit qoyuluşunun 91,8%-

i özəl sektorun payına düşür.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı istiqamətində görülən işlərin nəticələri 5 və 6-cı cədvəllərdə öz əksini tapmışdır. Kredit təşkilatlarının regionlar üzrə şəbəkəsinin genişlənməsi rayonlarda fəaliyyət göstərən iqtisadi subyektlərin kreditlə təmin olunma imkanlarını genişləndirir. 2013-cü ilin sonuna kredit qoyuluşlarının 85,1% Bakı şəhərinin, 14,9%-i regionların payına düşmüşdür.

Kredit qoyuluşunun müddətlər üzrə quruluşu da müxtəlifdir.

Cədvəl 7.

Kredit qoyuluşunun müddətlər üzrə quruluşu.

mln.manat (dövrün sonuna)

İllər	Cəmi kredit qoyuluşu	O cümlədən			
		Qısa müddətli	Xüsusi çəkisi %-lə	Uzun müddətli	Xüsusi çəkisi %-lə
2006	2362,7	1142,8	48,4	1220,7	51,6
2008	7191,3	2295,9	31,9	4895,4	68,1
2010	9163,4	2567,6	28,0	6595,8	72,0
2012	12243,7	3508,3	28,7	8735,4	71,3
2014	15422,9	3335,5	21,6	12087,4	78,4

Cədvəldən göründüyü kimi uzun müddətli kredit qoyuluşlarının məbləği və xüsusi çəkisi yüksələn xətlə gedir. 2006-cı ilin sonuna kredit qoyuluşunun 51,6% i uzunmüddətli kreditlərin payına düşürdüsə, 2014-cü ilin axırına bu nisbət 78,4% təşkil etmişdir. Bu fakt kommersiya banklarının uzunmüddətli kredit resurslarının artdığını subut edir.

Fərəhli haldır ki, həm qısa, həm də uzunmüddətli kreditlərlə milli valyutada qoyulan kreditlərin həcmi artmaqdadır ki, 2006-cı ilin sonuna olan kredit qoyuluşunun 1170,5 mln manatı - 49% milli valyutanın payına düşürdüsə 2014-cü ildə bu nisbət 73,3% təşkil etmişdir.

Belə mütənasiblik həm qısa həm də uzun müddətli kredit qoyuluşunda özünü tapmışdır. 2013-cü ilin sonuna milli valyutada uzunmüddətə qoyulan kredit uzunmüddətli kredit qoyuluşunun 72,6%-ni təşkil etmişdir.

Hökumətin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olan pul-kredit siyasətinin uğurla həyata keçirilməsinin nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Milli manatın möhkəmliyinin təmin olunması maddi istehsal sahələrində, banklarda əminlik yaradır. Onun nəticəsidir ki, milli valyutada əmanət və depozit yaratmaq və onların həcmi artırmağa inam artmışdır.

Təhlil olunan dövr ərzində təsərrüfat subyektlərinin bütün növləri üzrə iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının artım tempi yüksək olmuşdur.

3 sayılı cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi sənaye və istehsal sahələrinə kredit qoyuluşu 710,9 mln. Artaraq real sektora kredit qoyuluşunda xüsusi çəkisi 7,4%-dən 11,6%-ə daxildir. Bütün illərdə olduğu kimi ticarət və xidmət, eləcə də ev təsərrüfatlarına kredit qoyuluşu öz artım tempini saxlamışdır. Real sektora kredit qoyuluşunun 21,6% ticarət və xidmət, 35,3% ev təsərrüfatına yönəldilmişdir.

İqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına təkan verə biləcək sahə olan inşaat və əmək sektoruna yönəldilən kreditlərin məbləği 2013 və 2014-cü ilə yönəldilən 8 ayı ərzində təxminən 2 dəfə artaraq 2364,4 mln.manata çatmışdır. Onun real sektora yönəldilən kreditlərdə xüsusi çəkisi 10,4%-dən 13,7%-ə qalxmışdır.

2.2. Bank kreditləşməsinin təşkili.

Kreditləşmə kreditin verilməsi prosesidir. Bu prosesin həyata keçirilməsində kreditor və borcalan iştirak edir.

Kreditor dedikdə - özünün müvəqqəti sərbəst pul vəsaitini müəyyən müddətə borcalana verən hüquqi və fiziki şəxslər başa düşülür.

Borcalan dedikdə - sərəncamına vəsait qəbul edib müəyyən müddətə onu geri qaytarmalı olan kredit münasibəti tərəfi başa düşülür.

Bank predmetinə gəldikdə isə burada kredit sövdələşməsinin subyektləri iki surətdə- həm kreditor, həm də borcalan surətində çıxış edir. Bu onunla əlaqədardır ki, banklar əsasən qəbul etdikləri vəsait hesabına işləyirlər.

Kredit sferasında münasibətlər müəyyən sistemdə qurulur. Bank kreditləşməsi sistemi dedikdə, kredit prosesinə və prinsiplərinə müvafiq onun nizamlaşdırılması elementlərinin məcmusunu başa düşürük.

Bu elementlərə daxildir:

- a) Kreditləşmə zamanı nəzərdə tutulan prinsiplər;
- b) Kreditləşən əməliyyatda borcalanın xüsusi vəsaitlərinin iştirakı dərəcəsi və qaydası;
- c) Kreditləşmənin məqsədli təyinatı;
- d) Kreditləşmə metodları;
- e) Ssuda borclannın nizamlaşma qaydaları.

Kreditləşmə mexanizminin elementləri, yenidən qurma dövründən əvvəldə olduğu kimi saxlanılsa da onun məzmunu ciddi dəyişikliyə məruz qalmışdır. Müasir kreditləşmə sisteminin xarakterik xüsusiyyəti ondadır ki, təsərrüfat təşkilatlarının xüsusi və borc vəsaiti arasında olan nisbətində dövlət müdaxiləsi yoxdur. Təsərrüfat təşkilatlarının kommersiya əsasında fəaliyyət göstərməsi onları xüsusi vəsaitlərindən maksimum istifadə etməyə məcbur edir. Cəlb olunmuş vəsaitlər isə maksimum səmərəli istifadəyə sövq edir və buna görə də maddi məsuliyyət daşıyır.

Cəmiyyətin kredit haqda təsəvvurləri onun hərəkət qanunlarının izahı olmadan tam ola bilməz. Prinsipləri bilmək, onun realizəsi mexanizmini təşkil etmədən ibarətdir.

İqtisadi prinsiplər- iqtisadi təzahürlər, o cümlədən kredit və digər iqtisadi kateqoriyalar arasında qarşılıqlı əlaqədir. Kredit iqtisadi əlaqələrin bir elementidir, onun fəaliyyətini mücərrəd deyil, onun digərləri ilə qarşılıqlı münasibətdə başa düşmək olar. Kredit prinsipləri ümumi halda kreditin və onun nisbətən azadlığını ifadə edir.

İqtisadi prinsiplərdə, o cümlədən, kredit prinsiplərinin iki əsas əlaməti vardır: labüdlük və zərurilik. Labüdlük - prinsipin əsasıdır. Onu dərk etmədən, kreditin digər iqtisadi əlaqələrdən asılılığı üzrə demək olar ki, heç bir prinsip yoxdur.

Kreditin mahiyyəti ilə uyğunlaşa bilən zərurilik - mahiyyət əlamətidir. Ətraf mühitlə qarşılıqlı münasibətdə kredit özlüyündə qalır. Onlara müxtəlif iqtisadi proseslər təsir göstərə bilər, lakin bu zaman onun səciyyəvi cəhəti itmir. Bununla bərabər, kredit digər iqtisadi münasibətlərə ona xas xüsusiyyətlərlə təsir edir. Bu mənada kredit qanununa görə sabit və həmişəlikdir. Hərada ki, sabitlik yoxdur orada kredit prinsipi yoxdur.

Qanun kreditə aid olan və yalnız kredit üçün qaçılmaz olan əlaqələri ifadə edir.

Labüdlükdən və zərurilikdən başqa iqtisadi prinsiplər digər əlamətlərə də malikdirlər, məsələn obyektivlik. Prinsiplərin obyektivliyi vəziyyəti onların subyektiv təhlil olunmasının qarşısını alır, insanların şüurundan asılı olmayaraq mövcud olan keyfiyyət və kəmiyyət səciyyəsinə güman edir. Bu da:

- kredit obyektiv reallıq kimi öz hərəkətini məkanda və vaxtda yerinə yetirir;
- ona ziddiyyət, səbəb şərtləri, müəyyən tendensiya, qanunauyğunluqlar, struktur xasdır;
- onun mövcud olması digəriqtisadi törəmələrlə bağlıdır;

- o, yalnız ümumi iqtisadi sistemin bir elementidir.

Verilmiş səciyyədə əsas kreditin orada olan dəyişikliklərə, bir formadan digərinə keçməsinə baxmayaraq, idarə mexanizminə baxmayaraq, özünün səciyyə və əlaqələri ilə dəyərli obyektiv kateqoriya olaraq qalır. Kredit prinsipləri - hər şeydən əvvəl iqtisadi prinsiplərdir ki, burada da xüsusi formaya girmiş öz hərəkətinə davam edir və bu zaman öz dərin xüsusiyyətlərini itirmir.

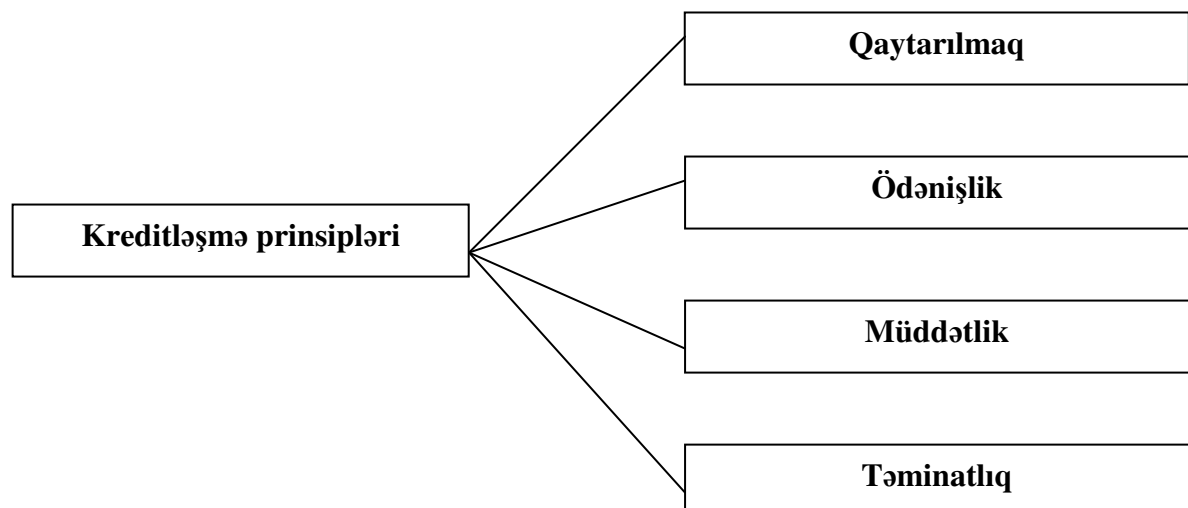
Ümumi iqtisadiyyatı tənzim edən prinsiplərin sırasından fərqli olaraq kredit prinsipləri mahiyyətini ifadə etdiyi əlaqələrin bazasında fəaliyyət göstərir.

Kredit prinsipləri konkretidir. Kreditin hərəkətinin əsas tərəflərinə toxunarkən onlar onun hərəkətinin iqtisadi kateqoriyalarla birgə maddi proseslərdən asılı olaraq istiqamətini müəyyən edirlər. Müəyyən mənada istehsal qanunundan kredit prinsipləri daha konkretidir.

Kredit prinsipləri əsasən onun hərəkət qanununda üzə çıxır. Kredit verilən zaman kreditor və borcalanın əlaqəsi, borca verilən dəyər, onun məkan dəyişikliyi olmadan təsəvvür etmək olmaz. Hərəkət kreditin xarakteristikasının əsasını təşkil edir.

Bununla əlaqədar olaraq kredit prinsiplərini sadalayarkən qaytarılmaq, ödənişlik və müddətlik, təminatlılıq prinsiplərinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

SXEM 1.

Kreditin qaytarılması prinsipi (öz və ya büdcə ehtiyatlarından fərqli olaraq) borc götürülmüş məbləğin kreditora - öz başlanğıc məntəqəsinə geri qaytarılmasını əks etdirir. Borc götürəndən kreditora geri qaytarılarkən yalnız borc götürülmüş məbləğ tam ödənilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məbləğin geri qaytarılması ikiqat işdir, çünki vəsait nəinki borcalana verilir, həmçinin dövr edərək öz qanuni başlanğıc nöqtəsinə gətirilir.

Kredit prinsiplərinə baxarkən borc verilən dəyərin hərəkəti onun yaranması mənbəyindən asılıdır. Kreditin onun mənbəyindən asılılığını tənzimləyən qanun tarazlıq qanunu adlanır.

Kredit prinsipinə həmçinin, borc götürülmə saxlanılması prinsipi də daxil etmək olar müvəqqəti istifadəyə verilmiş vəsaitlər kreditora qaytarılarkən nəinki öz istehlakçı dəyərini və öz dəyərini itirmir; borca götürülmüş vəsait borc alanın təsərrüfatından qayıdarkən öz ilkin halında olur və yeni dövrə buraxılmağa hazır olur. Öz dəyərlərini tam və ya qismən hazır məhsula çevirmiş istehsal zamanı borc götürülmüş vəsait öz ilkin halında dövriyyəyə hazır potensiala malik olur.

Kredit və digər iqtisadi kateqoriyaları üçün və dəyər hərəkəti atributu əsas məna kəsb edir. O, bazar subyektlərində yaranmış tələblə bağlıdır. Hara və necə qoyulmasından asılı olmayaraq kredit ehtiyatları vəsaitlərin dövriyyəsində kreditin funksiyasının sürəkliliyindən asılıdır. Kreditin funksiyası digər faktorlardan, o cümlədən ehtiyatların azad olmasından asılı vəziyyətə düşür. Kreditin dövriyyəsi nə qədər davamlı olarsa borc götürülmüş məbləğin yeni dövriyyəyə buraxılması daha geniş olacaqdır.

Bütün bunlar kreditin fəaliyyətinin zaman sərhədlərini aydınlaşdırmağa kömək edir, belə nəticə çıxarmaq olar ki, borc götürülmüş məbləğ hər təsərrüfat sazişində məhduddur. Borc götürülmüş məbləğin qiyməti, müddəti kreditor və borc götürənin mövcud zamanı xassəsi və müddəti ilə şərtlənir.

Nəticədə, kredit fəaliyyətinin müvəqqəti xüsusiyyəti onun ayrıca hissələrinin atributu deyil, kreditin borc verilmiş dəyərinin azad edilməsinin davam etməsindən

onun vəsaitlərin dövriyyəsində istifadəsindən kreditin asılılığını müəyyin edən kredit qanunudur. Belə bir asılılığı əks etdirən kredit qanunu. Xüsusən də yalnız borc götürülmüş dəyərin istifadəsində fəaliyyət subyektlərinin müvəqqəti tələblərinin təmin edilməsindən asılıdır.

Kreditin hərəkətinin nəzərdən keçirilən davam etməsi təcrübə üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Onun tələblərindən yayınma, onların mahiyyətinin pozulması pul dövriyyəsinə mənfi təsir edə və milli təsərrüfatda kreditin rolunu azaldacaq.

Kreditin qaytarılmasının pozulması pul dövriyyəsinin sabilliyini pozur, bankların müflis olmasına gətirib çıxarır, sosial ziddiyyətləri kəskinləşdirir, həmin bankların ödəniş qabiliyyətinin itirilməsini bəyan edən əmanətçilərinin narazılığına səbəb olur.

Kreditləşmə prosesinə cəlb edilən ehtiyatlar arasında disbalansın olmaması, pul kütləsini artırır, pul vahidinin alıcı qabiliyyətini azaldır.

Borc götürülmüş dəyərin saxlanması pozulması kreditörün resurslarının devalvasiyasına, milli təsərrüfata yardım formasında təqdim edilən real dəyərlərin həcmnin azaldılmasına səbəb olur.

Kreditin ödənişlik prinsipi yalnız vəsaitlərin qaytarılmasının vacibliyini deyil, eyni zamanda vaxtından tez qaytarılmaması nəzərdə tutur. Bu prinsipin iqtisadi mahiyyəti onun müştəridən həmin vəsaitlər üzrə mümkün qədər çox gəlir əldə etməsidir. Sözügedən prinsip öz əksini faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsinin üç əsas funksiyasında tapır:

- Hüquqi və fiziki şəxslərdən gəlirin müəyyənləşdirilməsi;
- Sahələr, subsahələr və beynəlxalq səviyyədə vəsaitlər üzrə ssuda kapitalının səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsi;
- İqtisadiyyatın böhran vəziyyətində antiinflyasiya tədirləri üçün müştərilərin vəsaitlərinin təhlükəsizliyinin təmin olunması.

Ssuda faizinin dərəcəsi illik qaydada müəyyən olunaraq məhsulun qiymətini əks etdirir.

Bu prinsipin mahiyyəti ondadır ki, hər bir borcalan öz ehtiyatlarının

ödənilməsi üçün lıdğı borca görə borc verənə müəyyən haqq verməlidir. Təcrübədə bu prinsip bank faizi mexanizmi vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bank faizi dərəcəsi kreditin “qiymətini” göstərir. Faizin zəruriliyi bankların sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmasının nəticəsidir. Kreditin ödənişli olması banka vəsaitlərin depozitə cəlb edilməsi ilə əlaqədar onların sahiblərinə haqqın ödənilməsini təmin etməklə, bankın işçi aparatının saxlanması xərclərini və bankın zəruri mənfəət əldə etməsini təmin etməlidir. Kreditin ödənişli olması müəssisələrin təsərrüfat hesabına həvəsləndirici təsir göstərməklə kreditdən səmərəli istifadə etməyə, zəruri nəticə əldə etməyə həvəsləndirir. Faiz dərəcələri tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilərək kredit müqaviləsində əks olunur.

Banklar faiz dərəcələrini müəyyənləşdirərkən aşağıdakıları nəzərə alır:

- Mərkəzi Bankın kommersiya banklarına verdiyi kreditə görə baza faiz dərəcəsi
- Banklar arası kreditə görə orta faiz dərəcəsi
- Bankın cəlb etdiyi depozitlərə görə öz müştərilərinə orta faiz dərəcəsi
- Bankın kredit resurslarının quruluşu
- Bank kreditinə olan tələb
- Kreditin müddət növü və risk səviyyəsi
- Ölkədə pul tədavülünün sabilliyi

Kreditin müddətlik prinsipi yalnız qaytarılmanı deyil onun müqavilədə qeyd olunmuş şərtlərlə nə qədər dəqiqliklə həyata keçirilməsini əkas etdirir. Göstərilən şərtlərin pozulması borcverən üçün faiz dərəcələrinin artırılması və ya qabaqcadan müəyyən olunmuş məbləğdə sanksiyaların tətbiq olunmasına və Milli Bankın "Aktivlərin təsnifləşdirilməsi və mümkün zərərin ödənilməsi üçün ehtiyatların yaradılması" Qaydalarına əsasən 90 gündən sonra balansda faizlərin hesablanması dayandıraraq həmin məsələnin həlli üçün məhkəməyə baş vurulmasına əsas verir. Ölkəmizdə tətbiq olunmayan müstəsna hallar da vardır ki, onkol kreditlərdə bağlanma müddəti müəyyən olunmur. Bu tip kreditlər, ABŞ-da XIX və XX əsərin əvvəlləri aqrar sektorun maliyyələşdirilməsi zamanı geniş tətbiq

olunurdu. Buna oxşar təcrübə, ölkəmizdə istənilən halda heç olmasa faizlərin ödənilməsinin aylıq şəkildə aparılması şərtilə aqrar və mövsümi sahələrin maliyyələşdirilməsi zamanı və ya kredit xətlərində tətbiq olunur. Ancaq, belə olan halda həmin kreditər üzrə vəsaitlərin planlaşdırılmasında çətinliklər yarandığı üçün banklar həmin kreditlərdən mümkün qədər uzaq gəzməyə çalışırlar.

Kreditin müddətli olması kreditin geri qaytarılması zəruriliini təmin edir. Müddətlilik prinsipi o deməkdir ki, kredit geri qaytarılmaqlı olmaqla yanaşı ciddi müəyyən olunan vaxtda qaytarılmalıdır. Daha doğrusu müddətlilik kreditin qaytarılmasının vaxt müəyyənliidir. Kreditləşmə müddətləri kreditləşən tədbirlərin xarakteri və həyata keçirilmə müddətləri, eləcədə borc alanın kreditləri ödəmək üçün real imkan yaranması ilə müəyyən olunmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatnda kreditləşməninin bu prinsipinə xüsusi diqqət yetirilir:

- Əvvəla ictimai təkrar istehsalın pul vəsaitləri ilə təmin olunması bu prinsipə riayət olunmasından asılıdır
- İkincisi bu prinsip bankların özünün likvidliyini təmin edir. Bankların özlərinin fəaliyyət prinsipi cəlb olunmuş vəsaitlərin qaytarılmayan qoyuluşlara yönəltməyə imkan vermir.
- Üçüncüsü kreditin müddətində qaytarılması hər bir borc alana bankdan yeni kredit almaq imkanı yaradır.

Kreditləşmənin vacib prinsiplərindən biri də təminatlılıq prinsipidir. Bu o deməkdir ki, hər hansı nəzərdə tutulmayan vəziyyətlə əlaqədar borc alanın maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi zamanı bank kreditlərin ödənilməsinin digər mənbələrinə əsaslanmalıdır. Bu mənbə kimi əmlakın girovu, üçüncü şəxsin zəmanəti və bank zəmanəti çıxış edir.

Əmlakın girovu o deməkdir ki, girov ilə təmin olunmuş öhdəçilik yerinə yetirilmədikdə kreditor girov saxlayan həmin əmlakı satmaq hüququna malikdir. Kreditin qaytarılmasını təmin edən girov yetərli və satıla bilinən olmalıdır.

Girovun yetərliliyi onun miqdar tərəfidir. Girov ssudaların tam geri qaytarılmasını təmin etməklə yanaşı müqavilədə nəzərdə tutulan müvafiq faizlərin ödənilməsində təmin etməlidir. Bazar şəraitində girov götürülmüş əmlakın bazar

qiyməti düşə bilər. Ona görə də bütün hallarda girovun dəyəri alınmış kreditin məbləğindən xeyli yuxarı olmalıdır.

Girov kimi borc alan bütün əmlakə çıxış edə bilər. Dəqiq olaraq girov qismində bütövlükdə müəssisə, torpaq sahələri əsas fondlar, mal material qiymətliləri, mal nəqliyyat sənədləri, valyuta vəsaitləri, qiymətli kağızlar (səhmlər, veksellər, istiqrazlar, bank sertifikatları) çıxış edə bilər.

SSudalar üzrə mümkün itkilərin ödənilməsi məqsədi ilə iqtisadi cəhətcə əsaslandırılmış ehtiyatlar keyfiyyət baxımından üç dərəcəyə bölünür:

Birinci dərəcəyə əsasını yüksək likvidli kağızlar təşkil edən qiymətli kağızlar aid edilir. Bu qruppa eləcədə etibarlı hüquqi şəxslərin himayədarlığı və zamanəti aid edilir. Üçüncü şəxsin zəmanliyi o deməkdir ki, zəmanətçi digər şəxsin kreditör qarşısındakı öhdəçiliyinin yerinə yetirilməsinə zəmanət verərək məsuliyyət daşıyır. Zəmanət kreditora onun tələblərinin ödəniləcəyinə real şərait yaradır. Belə ki, borc alan bank qarşısındakı öhdəliyini yerinə yetirmədikdə borclu ilə yanaşı zəmanətçi də məsuliyyət daşıyır. Borc öhdəliyi yerinə yetirilənədək tərəflər bank qarşısında məsuliyyət daşıyırlar.

Qanunçuluğa görə banklar, digər kredit təşkilatları, sığorta təşkilatları zəmanətçi kimi çıxış edə bilərlər. Bank zəmanəti bir tərəfli sövdələşmədir. Belə ki, zəmanətçi borcun ödənilməsi haqqında yazılı öhdəçilik qəbul edir. Bankın zəmanətinə görə borcalan ona nağd ödəməlidir.

Müəssisələrin xüsusi vəsaitlərinin həcmi göstəricisindən onun kredit qabiliyyəti müəyyən edilənədək istifadə olunur. Bank kreditləşməsi sistemində əsas element kimi kreditləşmə metodlarına diqqət yetirilməlidir. Çünki digər elementlər, xüsusən ssuda hesablarının növləri, bunların nizamlaşdırılma qaydası, kreditdən məqsədli istifadəyə nəzarət ssudaların vaxtında geri qaytarılması kreditləşmə metodlarına uyğun olaraq müəyyən edilir.

Kreditləşmə metodları dedikdə, kreditləşmə prinsiplərinə müvafiq kreditin verilməsi və ödənilməsi üsulları başa düşülür.

Kreditləşmə prosesi bir neçə mərhələdən ibarətdir. Bu mərhələlərin hər biri ayrılıqda fərdi məsələlərin həllinə yönəlsə də ümumilikdə ssuda əməliyyatlarının əsas məqsədini onların etibarlılığını və bank üçün gəlirli olmasını təmin edirlər.

Beynəlxalq təcrübəyə görə kreditləşmənin həyata keçirilməsi üçün bir neçə mərhələ keçilməlidir. Bunlar aşağıdakılardır:

- Potensial borcalanın kredit sifarişlərinə baxılması və borcalanla tanışlıq;
- Potensial borcalanın kredit qabiliyyətinin təhlili və kredit alınan anda onun vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- Kredit müqaviləsinin hazırlanması;
- Kreditin sənədləşdirilməsi və kredit müqaviləsi şərtlərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət.

Kreditləşmə prosesinin başlanğıc mərhələsi kredit almaq üçün verilən sifarişlərin baxılmasından başlanır. Kredit almaq üçün borcalan əsaslandırılmış ərizə təqdim edir. Ərizə əsasında bankda borcalan barəsində müsbət rəy yarandığı halda sonrakı işlərin həyata keçirilməsinə başlanır. Bunun üçün ərizədə aşağıdakı məlumatlar göstərməlidir: borcalan haqqında məlumat, kreditin məqsədi, məbləği, müddəti, təminatı, ödənilməsi qaydası, faizlərin ödənilməsi qaydası.

Əgər borcalan bankın daimi müştərisidirsə, bu halda onun haqqında məlumat verilməsinə ehtiyac yoxdur. Əgər borcalan banka tanış olmayan hüquqi və ya fiziki şəxsdirsə, bu halda müştəri özü haqqında ətraflı, geniş məlumatı banka çatdırmalıdır. Məlumatda təşkilatın adı, ünvanı, hüquqi forması, fəaliyyət növü, sahəsi və s. əks etdirilməlidir.

Kreditin məqsədi dedikdə isə ərizədə kreditin hansı məqsədlərə görə alınması aydın şəkildə öz əksini tapmalı və nizamnamədə nəzərdə tutulan fəaliyyət növü ilə uyğunluğu izah olunmalıdır. Eyni zamanda kreditin məqsədi konkret sənədlərlə təsdiq olunmalıdır.

Kreditin məbləği. Borcalan ərizədə almaq istədiyi kreditin məbləğini göstərir. Bank borcalanın əsas təsərrüfat fəaliyyəti üzrə hesablaşma hesabındakı dövriyyə ilə kreditin məbləği müqayisə edilməlidir.

Kreditin müddəti. Borcalan ərizədə krediti istifadə edəcəyi müddəti göstərməli və onu həyata keçirəcəyi layihənin icra müddəti ilə uyğunlaşdırılmalıdır.

Kreditin təminatı. Bank kredit risklərini minimuma endirmək və verdiyi kreditlərin vaxtında qaytarılmasını təmin etmək üçün borcalandan təminat tələb etməlidir. Borcalan öz ərizəsində təminat kimi təqdim etdiyi əmlakı və ya digər qiymətlini göstərir. Bank mövcud təlimatlar əsasında onun qiymətləndirilməsini həyata keçirir. Girov predmeti veksəl şəklində qiymətli kağızlar da ola bilər.

Kreditin ödənilməsi qaydası. Bu qaydanı müəyyən etmək üçün bank kreditin ödənilməsi müddətinin və borcalanın real imkanları ilə bağlı olaraq faizləri ödəyə bilmək qabiliyyətinin uyğunluğunu tutuşdurmalıdır. Bunun üçün kreditin texniki-iqtisadi əsaslandırılması göstəriciləri, biznes planı, kredit münasibətlərinin mövcud olduğu şəraitdə hesablaşma hesabına vəsaitlərin daxil olması qrafiki nəzərdən keçirilməli və təhlil aparılmalıdır. Bu göstəricilərin təhlili nəticələrinə və kreditləşən layihənin xarakterinə uyğun olaraq kreditin ödənilməsi qaydaları müəyyən edilir.

Faizlərin ödənilməsi qaydası. Kreditdən istifadəyə görə borcalanın kreditora ödədiyi faizlər ödənmə müddətinə görə iki yerə ayrılır: 1-cisi adi, yəni vaxtlı-vaxtında ödənen faizlər. 2-cisi yüksək, yəni kreditin qaytarılma müddəti pozulduğuna görə tutulan faizlərdir.

Kreditləşmə prosesinin ikinci mərhələsində borcalanın kredit qabiliyyəti öyrənilir və bu qayda üzrə kredit riski müəyyənləşdirilir. Kreditləşmənin birinci mərhələsini keçirən bank işçisi və ya kredit idarəsinin rəisi müştərinin maliyyə vəziyyətini dərinlən təhlil edir. O, borcalanın kredit qabiliyyətini yoxlamaq üçün borcalanın nizamnamə fondunun formalaşmasını, keçmişdə onun bankla münasibətlərini, bank qarşısındakı öhdəliklərini vaxtlı-vaxtında ödəməsini, mənfəət və zərərini və s. aydınlaşdırır.

Müştərinin kredit qabiliyyəti və riskin müəyyən edilməsinin vacibliyini nəzərə alaraq qərb dövlətlərinin banklarında bu işlə məşğul olan xüsusi şöbələr yaradılır.

Kreditləşmə prosesi kreditlərin vaxtında geri qaytarılmasına gətirib çıxara bilən çoxlu risk faktorları ilə əlaqədardır. Ona görə də bank krediti verilməzdən əvvəl müştərinin kredit qabiliyyəti öyrənilməlidir. Kredit qabiliyyətinin təhlilinin əsas məqsəd və vəzifəsi alınmış ssudaların vaxtında ödənilməsi imkanını müəyyənləşdirməkdir. Bununla yanaşı borcalanın vəziyyəti kreditin həcmi də müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Müştərilərin kredit qabiliyyəti müəyyənləşdirilərkən banklar müxtəlif üsullardan istifadə edirlər Lakin bütün hallarda maliyyə əmsalları sistemindən istifadə edilir. Bura daxildir:

- Mütləq və aralıq likvidlik əmsalı;
- Ödəmə (örtülmə) əmsalı;
- Dövretmə əmsalı;
- Müstəqillik əmsalı;
- Mənfəətlilik əmsalı.

Borcalanın likvidliyi dedikdə, onun üzərinə götürdüyü öhdəlikləri vaxtında ödəmək qabiliyyəti nəzərdə tutulur. Likvidlik və ödəmə əmsalları müəssisənin borclarını vaxtında ödəmək üçün ona məxsus mülkiyyətin tez bir zamanda pula çevrilməsi imkanlarını əks etdirir. Hər iki əmsal müəssisənin balansının aktiv və passivlərini müqayisə edilməsi yolu ilə hesablanır.

Qısamüddətli aktivlərin qısamüddətli passivlərlə müqayisəsi mütləq likvidliyi xarakterizə edir.

$$\Theta(ml) = \frac{Pv + Qmq}{\ddot{O}qm}$$

$\Theta(ml)$ - Mütləq likvidlik əmsalı;

Pv - Pul vəsaitləri;

Qmq - Qısamüddətli maliyyə qoyuluşu;

$\ddot{O}qm$ - Örtülmə əmsalı.

Eyni zamanda aralıq likvidlik əmsalı aşağıdakı kimi hesablanır: $\Theta(al) = \frac{DB}{\ddot{O}qm}$;

$DB = Pv + Qmq$; DB - Debitor borcları.

Ödəmə əmsalı müəssisənin qısamüddətli öhdəliklərinin ödənməsi mənbəyi olan bütün növ dövriyyə vəsaitlərinin kifayətlilik səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir. Ödəmə əmsalı, həmçinin müştəri tərəfindən cəlb olunmuş vəsaitlərin maddi təminatını əks etdirir. İqtisadiyyatın bütün sahələri üçün ödəmə əmsalı 1.0 və daha yuxarı müəyyən edilir.

Kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinin əsas göstəricilərindən biri də dövriyyə aktivlərinin dövretmə əmsalıdır (Ədöv). Bu əmsal cari aktivlərin dövretmə sürətini, yəni aktiv vəsaitlərin nə dərəcədə sürətlə real pul vəsaitlərinə çevrilməsini əks etdirir.

$$\Theta(\text{döv}) = \frac{AH}{MD}$$

AH- dövr ərzindəki dövriyyə aktivlərinin orta həddi;

MD- maya dəyəri üzrə əmtəə dövriyyəsi.

Kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan göstəricilərdən biri də maliyyə müstəqilliyi əmsalıdır (Əmm). Bu əmsal maliyyələşmə mənbələrinin ümumi məbləğində xüsusi vəsaitlərin çəkisini əks etdirir.

$$\Theta(\text{mm}) = \frac{XVM}{BM} * 100\%$$

XVM-Xüsusi vəsaitlərin

məbləği; BM-Balans məbləği.

Kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinin əsas göstəricilərindən biri mənfəətlilik və ya satılan məhsulun rentabelliği göstəricisidir. (Ə(smr)). Bu əmsal satılan məhsulun, yerinə yetirilmiş işlərin və göstərilmiş xidmətlərin hər bir manatından müəssisənin nə qədər mənfəət əldə etdiyini göstərir.

$$\Theta(\text{smr}) = \frac{MS\ddot{U}S}{SGG}$$

MSÜM-Məhsul satışının ümumi məbləği;

SGG-Satışdan əldə olunan gəlir məbləği.

Qeyd olunanların əsasında, kreditorlar cəlb olunmuş və özünəməxsus hər bir vəsaitin mənbəyindən və müddətindən asılı olaraq borcalanların likvidlik və mənfəətlilik göstəricilərini nəzərə almaqla vəsaitlərin yerləşdirilməsi haqqında qərarlar qəbul edirlər. Bu isə kreditləşmə prosesinin üçüncü mərhələsi olan kredit müqaviləsinin hazırlanması mərhələsidir. Bu mərhələdə həmin göstəricilər əsasında borcalana verilən kreditlərin forması, məbləği, müddəti, təminat forması, faiz dərəcəsi və s. müəyyən edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, kommersiya bankları krediti qaytarmaq qabiliyyəti olmayan şəxslərə heç bir halda kredit vermir.

Göstərilən hazırlıq mərhələlərini keçdikdən sonra bankın məsul əməkdaşları tərəfindən **kredit müqaviləsi** hazırlanır. Kredit müqaviləsi kreditorla borcalan arasında kreditləşmə ilə bağlı bütün məsələləri əks etdirən hüquqi sənəddir.

Obyektiv amillərlə bağlı olaraq kreditləşmənin şərtlərinə dəyişiklik etməyə ehtiyac olduqda, tərəflər arasında kredit müqaviləsinə əlavə razılaşma tərtib edilir və o hüquqi cəhətdən həmin müqavilənin tərkib hissəsi sayılır.

2.3. Bank kreditlərinin verilməsi və qaytarılması prosesləri.

Bank kreditlərinin verilməsi kreditləşmə prosesinin mühüm mərhələsidir. Bunun üçün borcalanın maliyyə vəziyyəti təhlil olunur. Borcalanın maliyyə vəziyyətinin təhlili kredit verilməsi haqqında qərar qəbul olunması üçün əsasdır. Bankın kredit işçisi borcalan haqqında ilkin təqdim olunmuş sənədlər, hesabatlar və digər göstəriciləri özündə əks etdirən ətraflı məlumatlar əsasında kredit müqaviləsi hazırlayır. Kredit müqaviləsinə tərəflərin iştirakı ilə baxılır və o ümumi razılıq əsasında imzalanır.

Müqavilənin tələblərinə əsasən, kreditin verilməsi və qaytarılması şərtlərinə uyğun olaraq kredit şöbəsi əməliyyat şöbəsinə kreditin verilməsi haqqında sərəncam verir. Bu sərəncamda borcalanın adı, kreditin məbləği, kreditin şifri və sahə simvolu, kreditin istiqaməti, müddəti, faizlərin forma və dövriliyi əks etdirilir.

Sonralar kreditor və borcalan arasındakı münasibətlərin xüsusi əhəmiyyət kəsb edən mühüm mərhələsi başlayır. Kreditor verdiyi kreditin istifadəsinə nəzarət edir. Müqavilə şərtlərinə əsasən o, öz öhdəliklərinin ödənilməsi üzrə borcalanın fəaliyyətini müşahidə edir, nəzərdə tutulmuş ödəmə vaxtları çatdıqda isə öz tələblərini irəli sürür.

Bağlanmış müqavilənin şərtlərindən asılı olaraq, borcalan götürdüyü krediti həm birdəfəyə, həm də hissə-hissə ödəyə bilər. Kredit birdəfəlik ödənilməsi halda onun bütün məbləği müqavilədə nəzərdə tutulan gündən gec olmayaraq əvvəlcədən sənədləşdirilmiş müddətli öhdəçilik əsasında həyata keçirilir.

Kreditin hissə-hissə ödənilməsi iki formada həyata keçirilə bilər. Birinci halda, kreditin hissə-hissə ödənilməsi üçün əvvəlcədən konkret məbləğlərə müddətli öhdəliklər tərtib olunmalı və kreditin qaytarılması onların əsasında həyata keçirilməlidir. İkinci halda, kredit müqaviləsi bağlanarkən kreditin ödənilməsinin şərti olaraq son müddəti göstərilir. Bunun əsasında müddətli öhdəçilik sənədləşdirilir. Lakin borcalanın hesablaşma hesabına vəsaitlərin daxil olması ilə əlaqədar faktiki məbləğlər həcmində kreditin hissə-hissə qaytarılması üçün konkret ödəmə müddətləri müəyyən edilir.

Borcalanın aldığı kreditin və ona hesablanmış faizlərin ödənilməsi müqavilədə nəzərdə tutulmuş müddətlərdə və qaydada onun öhdəliklərinə əsasən hesablaşma hesabından silinməklə həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının kommersiya banklarında kreditlərin verilməsi Milli Bankın idarə heyəti tərəfindən 3 aprel 2001-ci il tarixdə təsdiq edilmiş "Banklarda kreditlərin verilməsinin daxili proseduraları və uçot haqqında qaydalar" əsasında həyata keçirilir.

Bu qaydalar bölmədən ibarətdir. Birinci bölmə "Ümumi müddəalar" adlanır. Burada qaydaların hansı qanunların əsasında hazırlandığı və onların qarşısında qoyulan tələblər əks etdirilmişdir. Bu tələblərə əsasən banklar kreditlərin verilməsi üçün daxili qaydalar işləyib hazırlamalıdır. Təsdiq olunmuş qaydalar kreditlərin sənədləşdirilməsini, verilməsini, ona nəzarəti aydın ifadə etməli, bank və onun filialları tərəfindən rəhbər tutulmalıdır.

Qaydaların ikinci bölməsi "Kreditlərin verilməsi qaydalarının tərkib hissələri" adlanır. Bu bölmədə bank tərəfindən aparılan kredit əməliyyatlarının xarakteri və mürəkkəbliyi əks etdirilir. Qaydalarda məcburi şərt kimi aşağıdakı maddələr olmalıdır: Səlahiyyət bölgüsü, kreditləşmə sahələri və növləri, kreditlərin ödənilmə müddətləri, ödəniş şərtləri, kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi, girovun götürülməsi üçün qaydalar, girovun qiymətləndirilməsi üçün tələblər, borcalanlar haqqında maliyyə informasiyası, kreditin keyfiyyət reytingi, borcun gecikdirilməsi, tutulması və silinməsi, aktivlər üzrə mümkün zərərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyat, kredit portfelinin keyfiyyətinə nəzarət, bankın idarə heyətinə və Müşahidə Şurasına hesabatların təqdim olunması, balansdankənar öhdəliklər, kreditlərin cəmləşməsi və digər şərtlər.

Qaydaların üçüncü bölməsi "Kreditlərlə bağlı aparılan mühasibat uçotu" adlanır. Bu bölmədə kreditlərlə bağlı aşağıdakı əməliyyatların muhasibat yazılışı verilir: Kreditin verilməsinin, qaytarılmasının, kreditlər üzrə öhdəliklərin uçotunun, vaxtı keçmiş kreditlərin, vaxtı keçmiş kreditlərin müddətinin uzadılmasının və restrukturizasiyasının, faizlərin alınmasının, faizlərin banka daxil

olmasının, aktivlər üzrə ehtimal olunan zərərlər üçün xüsusi ehtiyat fondunun yaradılmasının, ümitsiz borcun (əsas məbləğin) balansdan silinməsinin, ümitsiz borcun ödənilməsinin (geri qaytarılmış məbləğ) tənzimlənməsi.

Qaydaların dördüncü bölməsi "Yekun müddəalar" adlanır. Bu bölmədə qeyd olunur ki, mövcud bank qanunvericiliyinə görə, bankın fəaliyyəti üçün ümumi məsuliyyət Müşahidə Şurasının üzərinə düşdüyündən, o hazırlanmış bankdaxili qaydaları bankın cari taktikası və iqtisadi əhatəsi baxımından ildə bir dəfədən az olmamaq şərtlə yenidən nəzərdən keçirməlidir.

Bu qaydalara əsasən Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı kreditlərin sənədləşdirilməsi üçün məcburi qaydada aşağıdakıların olmasını tələb edir:

1. Minimum kredit sənədləri. Buraya ümumi sənədlər, girov barədə sənədlər, təminatlar barədə sənədlər, digər sənədlər aid edilir.
2. Kredit sifarişi. Burada borcalan haqqında ətraflı məlumat sifariş olunan kredit və digər öhdəliklər haqqında, mövcud kreditlər və digər öhdəliklər haqqında, sifariş olunan kreditin, öhdəliyin məqsədi, ödənilmə şərtləri, ödənilmə mənbələri, girov barədə məlumat, təminatlar barədə məlumat, digər banklarda olan hesablar barədə məlumat və s. əks etdirilir.
3. Kreditin verilməsi və təhlili cədvəli. Burada kredit və borcalan barəsində məlumat verilir. Onların əsasında maliyyə təhlili aparılır.
4. Kreditin yoxlanılması cədvəli. Bu sənəddə borcalanın adı, təsnifləşdirmə və zərərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyat fondu barədə məlumat, həmçinin təsnifatın əsasları əks etdirilir.

Kreditlərin qaytarılması kreditləşmə prosesinin sonuncu mərhələsidir. Kredit və ona hesablanmış faizlər kredit müqaviləsinə əsasən borcalan tərəfindən vaxtlı-vaxtında qaytarılır. Əgər bu vəsaitlər səbəbindən asılı olmayaraq vaxtında qaytarılmadıqda, kreditin ödənilməmiş hissəsi vaxtı keçmiş borclara aid edilir və kredit müqaviləsi əsasında ona əlavə faizlər hesablanır. Bəzi hallarda kreditor borcalanın zəmanətinə əsasən kreditin ödənilməsinə əlavə müddət verir və yüksək faizlər hesablayır.

Kreditor kreditin qaytarılmasını təmin etmək üçün xüsusi təyinatlı tədbirlər görür. Kreditin qaytarılmasının təmin edilməsi yolları iki yerə bölünür:

1. Kreditin qaytarılmasının təmin edilməsinin ənənəvi üsulları;
2. Kreditin qaytarılmasının təmin edilməsinin qeyri-ənənəvi üsulları.

Oz növbəsində ənənəvi üsulları bunlara ayırmaq olar: Girov, zəmanət, bank təminatı, beh və avans, borclunun əmlakının saxlanması.

Qeyri-ənənəvi üsulların formaları isə bunlardır: Kreditin qaytarılmasına görə məsuliyyətin sığortalanması, borcalanın diskontla satışı və s.

Bütün göstəriciləri ümumiləşdirərək kreditin qaytarılmasının təmin edilməsi yollarının vacibliyini nəzərə alaraq belə qruplaşdırmaq olar: a) Girov; b) Zəmanət; c) Digər yollar.

a) Girov və girov mexanizmi: Kreditin qaytarılmasının təminat formalarından biri girovdur. Girov borcalanı kredit müqaviləsində nəzərdə tutulmuş öhdəlikləri yerinə yetirməyə - krediti qaytarmağa vadar edən əsas vasitədir. Yəni öhdəliyinin icrasının təmin edilməsi üsuludur.

Mülki məcəllədə girov dedikdə kreditorun girov qoyulmuş əmlakın dəyərindən təminat almaqla başqa kreditorlar qarşısında üstünlük hüququ nəzərdə tutulur.

Girovun təcrübədə kredit münasibətlərinin təşkilində istifadə edilməsinin xüsusi bir mexanizmi olmasını tələb edir. Girov mexanizmi girov haqqında müqavilənin hazırlanması, tamamlanması **VƏ** həyata keçirilməsi prosesidir. Ssudadan istifadə olunduğu bütün müddəti əhatə edir.

Əmlakın girov qoyulması o deməkdir ki, kreditor (girovsaxlayan) girovla təmin edilmiş öhdəlik yerinə yetirilmədiyi halda girov qoyulmuş əmlakı realizə etmək hüququna malikdir. Girov nəinki ssudanın qaytarılmasını, həm də müqavilədə nəzərdə tutulmuş faizlərin ödənilməsinə təmin etməlidir. Bundan başqa girov qoyulmuş əmlakın bazar qiymətinin aşağı düşməsi ehtimalını, girovun saxlanması xərclərini və bir sıra başqa amilləri də nəzərə almaq lazımdır. Bütün hallarda girovun dəyəri istənilən ssudanın möbləğindən yüksək olmalıdır.

Girovun predmeti istənilən daşınan və daşınmaz əmlak, o cümlədən dövriyyədə olan əmlak və əmlak hüquqları ola bilər.

Konkret olaraq girov qismində aşağıdakılar çıxış edə bilər: Əsas vəsaitlər, dövriyyə vəsaitlər, valyuta ehtiyatları, qiymətli kağızlar.

İlk əvvəllər kommersiya bankları girov kimi daşınan avtonəqliyyat vasitələrini və xalq təsərrüfatı texnikasını qəbul etməyə daha çox üstünlük verirdilər, ancaq onların saxlanılmasında çətinliklər olduğundan girovun bu növünə maraq azalmışdır.

Girovun növündən asılı olmayaraq o aşağıdakı ümumi tələblərə cavab verməlidir:

1. Girovun predmeti borcalana məxsus olmalı və ya o tam təsərrüfatçılıq səlahiyyətində olmalıdır.
2. Girovun predmetinin pulla ifadəsi olmalıdır.
3. Girovun predmeti realizə olunma qabiliyyətinə malik olmalıdır.

Eyni zamanda girov qoyan öz hesabına qoyulmuş girovu onun tam dəyəri ilə sığortalamalı, onun saxlanmasına dair tədbirlər görməli, girov qoyulmuş əmlak icarəyə verildikdə bu haqda girovsaxlayan məlumat verməlidir.

Girovun bu növünün aşağıdakı formaları vardır:

1. Dövriyyədə olan əmtəənin girovu;
2. Emalda olan əmtəənin girovu;
3. Daşınmaz əmlakın girovu.

Dövriyyədə olan əmtəənin girov qoyulması o deməkdir ki, girovqoyan girovun predmetini realizə etmək hüququna malikdir. Ancaq bir şərtlə borcun müəyyən hissəsi qaytarılmalı və ya sıradan çıxmış əmtəə onun qiymətinə uyğun və ya daha artıq qiymətə malik olan digər əmtəə ilə əvəz olunmalıdır.

Emalda olan əmtəənin girov qoyulmasında isə girovqoyan öz istehsalında girov qoyulmuş xammal, material, yarımfabrikatları emal etmək hüququna malikdir.

Dəşinmaz əmlakın girov qoyulması bu müəssisələrin, tikililərin, qurğuların və bilavasitə torpaqla əlaqəsi olan digər obyektlərin müvafiq torpaq sahələri və ya

ondan istifadə etmək hüququ ilə birlikdə girov qoyulmasıdır. Bank bina, qurğu, tikili və s. daşınmaz əmlakları girov kimi qəbul edib kredit verdikdə iki amili nəzərə alır: Girov qoyulmuş əmlakın realizasiya olunma dərəcəsini və borcalanın krediti qaytarmaq üçün kifayət qədər gəlir əldə etmək qabiliyyətini. İpoteka üçün aşağıdakı cəhətlər xarakterikdir:

- girovun borcalanın səlahiyyətində qalması;
- girovqoyanın ipotekanın predmetindən istifadə edərək əldə edilmiş gəliri istədiyi kimi idarə etməsi;
- eyni daşınmaz əmlakı girov qoyaraq borcalanın əlavə ssuda almaq hüququna malik olması və s.

Bir qayda olaraq ipoteka haqqında müqavilədə ipotekanın predmeti, onun qiymətləndirilmiş dəyəri, ölçüsü, öhdəliklərin ödənilmə müddəti göstərməlidir. İpoteka predmeti olan əmlaka girovqoyanın hüquqları, bu əmlakın həqiqətən girovqoyana məxsus olması deməkdir.

İpoteka haqqında müqavilə bağlandıqdan ən azı 6 aydan sonra icra edilməli olan öhdəlik müəssisənin ipotekası ilə təmin edilə bilər. Şəxsi mülkiyyətində olan əmlak girov qoyularkən banka aşağıdakı sənədlər təqdim edilməlidir:

- müəssisənin dövlət qeydiyyatından keçməsi barədə sənədlərin əsli ;
- müəssisə ümumi mülkiyyət hüququ əsasında iki və ya bir neçə şəxsə məxsusdursa, bütün mülkiyyətçilərin notariatda təsdiq edilmiş yazılı razılığı;
- sığorta şəhadətnaməsi;
- müraciətdən əvvəlki dövrün balansı və s.

Müəssisənin girov qoyulması zamanı girovqoyan - ipoteka qoyulan müəssisənin əmlakını icarəyə vermək, satmaq, mübadilə etmək, borc vermək və həmin əmlak barədə başqa şəkildə sərəncam vermək və onun tərkibində dəyişikliklər etmək hüquqlarına malikdir.

Bundan başqa müqaviləyə uyğun olaraq girovsaxlayanın aşağıdakı hüquqları var:

- girovqoyandan mühasibat və başqa hesabat sənədlərinin müntəzəm təqdim olunmasını tələb edə bilər.

- müəssisə əmlakının mülkiyyətçisinə və ya onun müvəkkil etdiyi banka müraciət edib müəssisənin rəhbəri ilə müqaviləni pozmağı tələb edə bilər və s.

Bundan başqa ipoteka kreditləri mənzillərin girovu ilə də verilir. Bu kreditdə borcalan mənzilin qiymətinin ilkin olaraq çox az bir hissəsini ödəməklə əldə edir və qalan məbləği hissə-hissə uzun bir müddətə ödəyir.

Hazırda bu kredit Azərbaycanda yeni yaranmasına baxmayaraq çox geniş yayılmışdır. İpoteka kreditləri Milli Bankın nəzdində yaradılmış İpoteka Fondunun vəsaitləri hesabına müvəkkil banklar tərəfindən verilir. Bu kreditlər üzrə illik faiz dərəcələri 6-8%, müddəti 15-30 il, məbləğ isə 50 000 AZN-ə qədərdir.

Artıq bir ildir verilməsinə baxmayaraq, Milli Bankın məlumatına görə bu günə kimi 1400 nəfər hüquqi və fiziki şəxslərə 54 milyon manat həcmində ipoteka kreditləri verilmişdir. Bu şəxslər arasında orta yaş həddi 30 yaş, kredit müddəti orta hesabla 20 il olmuşdur. Kreditlərin verilmə faizləri 6-8% arası dəyişmişdir. Kreditə sahib olmaq üçün isə ilkin ödəniş mənzilin qiymətinin 15%-i dəyərində olmuşdur.

Həmçinin avtomobillərin alınması ilə bağlı verilən kreditlər də geniş yayılmışdır. Bu cür kreditlərdə girov obyektə istifadə edilən avtomobilin özüdür. Belə ki, avtomobilin sənədi banka girov qoyulmaqla kredit alınır.

Məsələn, Atabank kommersiya bankı illik faiz dərəcəsi 12% olmaqla, ən çoxu 3 il müddətinə avtomobil kreditləri verir. İlk ödəniş olaraq avtomobilin dəyərinin 30%-i əvvəlcədən ödənilməlidir.

Girovun ikinci növü **saxlan** girovudur. Girovun bu növünə bank fəaliyyətində çox üstünlük verilir. Bu onunla izah olunur ki, əmlakı girovsaxlayanın ixtiyarına verdikdə, sonuncu əmlak üzərində daha möhkəm nəzarət həyata keçirir və bank kredit qaytarılmasına dair daha çox təminatı olur. Bu zaman girovqoyan əmlak mülkiyyətçisi olaraq qalır. Ancaq o, girov qoyulmuş əmlakı sərəncamında saxlamaq və onu idarə etmək hüququna malik deyil. Eyni zamanda kreditor girov qoyulmuş əmlakı saxlamaq, qorumaq, itkilərə və sərfiyyata görə məsuliyyət daşıyaraq öhdəliklərini öz üzərinə götürür. Girovun bu növündə girov predmeti qismində aşağıdakılar çıxış edir: müxtəlif əmlak növləri, valyuta

fond qiymətliləri və s. Fond qiymətliləri adı altında fond bazarlarında sərbəst dövr edən qiymətli kağızlar başa düşülür.

Predmetindən asılı olmayaraq girovun bu növü 2 formada çıxış edir:

1. Möhkəm girov;
2. Hüquqların girovu.

Möhkəm girov əmlakın banka verilməsini və onun kredit təşkilatının anbarında və ya borcalanın anbarında, bir şərtlə bankın qıfılı və mühafizəsi altında saxlanılmasını nəzərdə tutur. Girov qoyulan əmlak aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir: asan realizasiya olunmalı, sığortalanma və uzun müddət saxlanılma imkanı olmalı, bank tərəfindən ona nəzarət olunmalıdır. Belə ki, anbar qəbzləri banka kredit təminatına daha möhkəm nəzarət etməyə imkan verir. Kredit qaytarılmadıqda isə bank anbardakı girovu mənimsəmək hüququna malikdir. Bank üçün daha səmərəli və möhkəm girov obyektı kimi məhsul və məhsul nəqliyyat sənədləri, eləcə də qiymətli kağızlar çıxış edir.

Hüquqların girovu. Girovun bu növü Azərbaycan üçün daha yenidir. Girov qismində ssudanın təminatı kimi çıxış edən əmlaka sahiblik və ondan istifadə hüquqlarının, intellektual mülkiyyət obyektləri üzərində hüquqlarının və s. hüquqların banka verilməsini təsdiqləyən sənədlər çıxış edir. Girovqoyan yalnız o şəxs ola bilər ki, girov qoyulmuş hüquqlar ona məxsus olsun. İcarə hüquqları və ya digər şəxslərin əmlakına müxtəlif hüquqların girov qoyulması yalnız və yalnız həmin əmlakın sahibinin və ya həmin əmlaka təsərrüfatı aparmaq hüququ olan şəxsin razılığı ilə mümkündür.

Girov hüquqları kredit verən bankda yerləşən, depozit əmanətlərinin də əhatə edə bilər. Belə əmanətlər adətən məqsədli xarakter daşıyır. Cari istehsal xərclərinə, ehtiyaclarına bankdan kredit alınarkən müəssisə girov qismində bu bankda yerləşən uyğun məbləğdə depoziti qoya bilər. Kreditin qaytarılmasında gecikdirmələr olarsa, bank onda yerləşən depozit əmanətləri hesabına kreditin qaytarılmasını təmin edə bilər. Bu kreditin qaytarılmasını təmin edən daha sadə və etibarlı üsuldur.

Təcrübədə girov predmeti kimi qiymətli kağızlar da çıxış edir. Bunlar içərisində daha geniş yayılmış dövlət qiymətli kağızlarıdır. Dövlət qiymətli kağızları girov qoyularaq kredit verildikdə ssudanın maksimal məbləği qiymətli kağızların dəyərinin 95%-i həcmində ola bilər. Girov qismində digər qiymətli kağızlar istifadə olunduqda ssudanın həcmi qiymətli kağızların bazar qiymətinin 80-85%-i qədər olur.

2005-ci il üzrə QKDK qiymətli kağızların girovu ilə bağlı 86 girov hüququnu dövlət qeydiyyatına almışdır.

Ötən illərin təhlili göstərir ki, 2003-cü il istisna olunmaqla, qalan illərdə qiymətli kağızlarla bağlı girovun dövlət qeydiyyatında əvvəlki illərə nisbətən artım olmuşdur. Belə ki, əvvəlki ilə nisbətən 2002 - ci ildə 56%, 2004 - cü ildə 35.8%, 2005 - ci ildə isə 19.4% artım olmuşdur.

2006-cı ilin ilk 6 ayı ərzində qiymətli kağızların girovu ilə bağlı 43 dövlət qeydiyyatı aparılmışdır.

Girov mexanizminin əsas elementlərindən biri də girov predmetinin qiymətləndirilməsidir. Bunun üçün beynəlxalq təcrübədə aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilir:

1. Əksər girov predmetləri bazar dəyəri ilə qiymətləndirilir. Bu mahiyyət etibarilə potensial alıcılar olduğu və kontraktın bağlanmasına kifayət qədər vaxt olduğu şəraitdə mülkiyyətin qiymətinin ən yüksək səviyyəsi deməkdir.

2. Girov qoyulmuş əmlak istənilən vaxt kredit riskini örtmək üçün daima yenidən qiymətləndirilməlidir.

3. Girov predmetinin qiymətləndirilməsini müvafiq ixtisaslı mütəxəssislər həyata keçirməlidir.

4. Girovun qiymətləndirilməsi zamanı əmlakın lıvıdlıq dəyərinin və onun reallaşdırılması xərclərinin düzgün müəyyənəşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələr və təşkilatlar kredit alınması üçün dövlət əmlakını girov qoyduqda Dövlət Əmlak Komitəsinə

yazılı surətdə müraciət etməlidirlər. Əvvəlcə tərəflər arasında girovqoyan və bank arasında girov müqaviləsi bağlanır. Qanunvericiliyə görə girov müqavilələri forma və tərkibinə görə bir sıra tələblərə cavab verməlidir. Girov müqaviləsi girovla təmin olunmuş öhdəlikdən ayrı hazırlanan hüquq sənəddir. Girov müqaviləsi sadə yazılı formada bağlanmalıdır. Girov müqaviləsində tərəflərin adları və soyadları, ünvanları, girov qoyulmuş əmlakın adı, onun qiyməti və olduğu yer və digər şərtlər göstərməlidir. Burada eləcə də müqavilənin imzalandığı yer və tarix göstərməlidir. Bu şərtlərə əməl olunmazsa, girov müqaviləsi etibarsız hesab edilir.

Girov müqaviləsi dörd nüsxədə tərtib edilir. Onlardan biri girovqoyanda, biri bankda, biri əmlakı idarə edən orqanda və ya fiziki şəxsdə, o birisi isə müqaviləni təsdiq edən notariat orqanında qalır. Girovqoyan girov müqaviləsini Dövlət Əmlak Komitəsinin tələb etdiyi digər müvafiq sənədlərlə birlikdə Əmlak Komitəsinə təqdim edir. Dövlət Əmlak Komitəsi dövlət əmlakının girov qoyulmasına razılıq verdikdə girov müqaviləsinin sonunda "razılaşdırılmışdır" sözü, əmlak komitəsinin sədrinin imzası ilə təsdiqlənir, möhürlənir. Girov müqaviləsi dövlət qeydiyyatına alınır.

Girov müqaviləsi imzalandıqdan sonra girovqoyana dövlət əmlakının girov qoyulmasına razılıq verilməsinə dair məktub və ya şəhadətnamə verilir. Girovqoyan girov müqaviləsini və razılıq məktubunu yenidən banka təqdim edir. Bundan sonra əsas müqavilə- kredit müqaviləsi hüquqi qüvvə alır.

Onu da qeyd edim ki, girovun özü də dövlət qeydiyyatında keçməlidir. Girov dövlət qeydiyyatından keçdiyi andan qüvvəyə minir. Girovun dövlət qeydiyyatını müvafiq icra hakimiyyəti orqanı aparır.

Girov hüququ aşağıdakı hallarda qüvvədən düşür:

- girovla təmin olunmuş öhdəlik qüvvədən düşdükdə;
- əmlakın girov qoyulduğu müddət bitdikdə;
- girov qoyulmuş əmlak sıradan çıxdıqda və s.

Zəmanət. Kreditin qaytarılmasının təmin edilməsi yollarının ən geniş yayılmışı zəmanətdir. Bu zaman zəmanətçi borclunun öz öhdəliklərini tam və ya

qismən yerinə yetirilməsinə cavabdeh olmasına dair kreditor qarşısında öhdəlik götürür. Zəmanəti həm hüquqi, həm də fiziki şəxslər verə bilər. Zəmanətçi və kreditor arasında zəmanət üzrə münasibətlərin rəsmiləşdirilməsi üçün zəmanət müqaviləsi imzalanır. Zəmanət kreditor üçün onun zəmanətlə təmin olunmuş öhdəliklər yetirilmədikdə borcluya olan tələblərinin real ödənilməsinə böyük ehtimal yaradır. Belə ki, öhdəlik zəmanətlə təmin olunduqda kreditor qarşısında öhdəliyin yerinə yetirilməsinə dair məsuliyyəti borclu ilə yanaşı həm də zəmanətçi daşıyır. Kredit alan və zəmanətçi kreditor qarşısında həmrəy borclu kimi cavabdehdirlər. Təcrübə göstərir ki, zəmanət müqaviləsi üç cür bağlanır:

- kreditor və borclu arasında kredit müqaviləsi bağlandıqdan sonra;
- kredit müqaviləsi bağlanana qədər: Təcrübədə bu növə daha çox rast gəlinir. Bu zaman bank yalnız borcluya görə zəmanət təqdim olunduqdan sonra kredit verilməsinə icazə verir.
- Kredit müqaviləsi ilə eyni vaxtda üç tərəfli zəmanət müqaviləsinin bağlanması. Bu müqavilə bank kreditor, borclu və zəmanətçi arasında bağlanılır.

Zəmanət müqaviləsi yazılı şəkildə bağlanmalıdır. Əks halda zəmanət müqaviləsi etibarsız hesab edilə bilər. Zəmanət müqaviləsində zəmanətin hansı öhdəliyin icrasına verilməsini müəyyən edən şərtlər göstərilməlidir. Zəmanət tam ola bilər. Müqavilədə zəmanətçinin öz öhdəliklərinin yerinə yetirdiyi hallar və qaydalar nəzərdə tutulur. Qanunla zəmanətçinin məsuliyyəti, cavabdehliyi müəyyənləşdirilir. Zəmanət müqaviləsində borclunun, kreditor bankın və zəmanətçinin tam adı və ünvanı, zəmanətçinin öhdəliyi və s. göstərilir.

Əgər qanunla və zəmanət müqaviləsində zəmanətçinin subsidial məsuliyyəti nəzərdə tutulmamışdırsa, zəmanətlə təmin olunmuş öhdəliyin icrası zamanı zəmanətçi və borclu kreditor qarşısında həmrəy çıxış edirlər. Bu zaman kreditor həm hər ikisindən, yəni borclu və zəmanətçidən, həm də ayrı-ayrılıqda, həm tam, həm də qismən borcun qaytarılmasını tələb edə bilər. Borclulardan biri öhdəliyi tam ödəmədikdə kreditor öhdəliyi qalan hissəsini digər borclu tərəfindən ödənilməsinə tələb etmək hüququndadır.

Zəmanət aşağıdakı hallarda dayandırılır:

- zəmanətlə təmin olunmuş öhdəlik dayandıqda;
- zəmanətçinin razılığı olmadan öhdəliklər dəyişildikdə;
- zəmanətlə təmin olunmuş öhdəlik üzrə borc digər şəxsə keçdikdə(əgər zəmanətçi kreditora yeni borcluya cavabdeh olmasına razılıq verməyibsə;
- borclu və ya zəmanətçi tərəfindən irəli sürülmüş lazımi icranı kreditor qəbul etmədikdə;
- zəmanət müqaviləsində göstərilmiş zəmanətin verdiyi müddət bitdikdə və s.

Bank təminatı. Bu, kredit öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin kifayət qədər əlverişli olan vasitəsidir. Buna görə də bank təminatı maliyyə itkilərindən qaçan kreditorlar tərəfindən tez-tez istifadə olunur.

Beynəlxalq Ticarət Palatası bank təminatına aid olan beynəlxalq qaydaları ümumiləşdirən bir sıra sənədləri hazırlamışdır. Bank təminatı qismində bank, digər kredit təşkilatı və ya sığorta təşkilatı digər şəxsin xahişi ilə prinsipialın kreditora pul məbləğini benefisiar tərəfindən yazılı müraciət olduqda ödəməyə yazılı öhdəlik verir.

BTP-nin qəbul etdiyi və 1992-ci ildən fəaliyyətdə olan "müqavilə təminatı üzrə unifikasiya edilmiş qaydalarda" aşağıdakılar göstərilir: "Bank təminatı anlayışı altında üçüncü şəxs müəyyən olunmuş icranı həyata keçirmədikdə bankın geri çağrılmayan öhdəliyi" başa düşülür. Təminat əsas borc üzrə və ya kreditor ilə əsas borclu arasında bağlanan müqavilə üzrə münasibətlərdən asılı olmayan müstəqil öhdəlikdir.

Təcrübədə kredit orqanları tərəfindən verilən bank təminatının ımüxtəlif növlərindən istifadə olunur. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən qanunvericiliyə əsasən bank təminatı prinsipial tərəfindən onun benefisiar qarşısında əsas öhdəliyinin yerinə yetirilməsini təmin edir. Borclu bank təminatının verilməsinə görə təminatçıya mükafat verir.

Təminetmənin bu fonnasının aşağıdakı xüsusiyyətləri var: geri çağrılmaması, hüquqlarını digərlərinə verilməməsi, qüvvəyə minmə anı.

Geri çağrılmayan təminatı - təminatçı bank tərəfindən kreditor bankın əvvəlcədən razılığı olmadan geri çağrıla, ləğv oluna və ya dəyişdirilə bilməyən təminatdır. Amma qanunla geri çağrılan təminatın tətbiqi qadağan edilmir. Əgər bank təminatı müqaviləsində "əsl bank təminatı geri çağrılan təminatdır" sözləri aydın yazılmışdırsa, bu o deməkdir ki, təminatçı istənilən vaxt və kreditoru əvvəlcədən məlumatlandırmadan verilmiş, təminatı ləğv edə bilər.

Bank təminatı üzrə hüquqların digərlərinə verilməməsi o deməkdir ki, benefisiarın bank təminatı üzrə təminatçıya qarşı tələb etmək hüququ, əgər təminatda digər şərtlər nəzərdə tutulmamışdırsa, digərinə verilə bilməz.

Kreditor bank, borcalan və təminatçı arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdən əsas məqamlardan biri də bank təminatını qüvvəyə minmə anının müəyyən edilməsidir. Qanunda göstərilir ki, bank təminatı verildiyi gündən qüvvəyə minir (əgər təminatda digər hallar nəzərdə tutulmamışdırsa).

Sığorta. Azərbaycanda investisiya şəraitinə stimullaşdırıcı təsir göstərə bilən milli iqtisadiyyatın bir sahəsidir. Amma bir sıra iqtisadi və siyasi səbəblərə görə iqtisadiyyatın və əhəlinin keyfiyyətli sığorta xidmətinə olan tələbləri hələ ki, yüksək səviyyədə ödənilmir. Belə vəziyyət sığortanın bir növü olan kreditin ödənilməməsinə görə məsuliyyətin sığortalanmasına da aiddir.

Sığortanın bu növü bütün iştirakçılar üçün əlverişli sazişdir. Belə ki, bu zaman müəssisə - borc alan krediti qaytara bilməsə belə öz ad-sanını qoruyub saxlaya bilər, bank sığorta müqaviləsinin birbaşa iştirakçısı olmasa da kreditin qaytarılmasına zəmanət alır, sığorta təşkilatı isə öz xidmətlərinə görə sığorta tarifi şəklində mükafat alır. İndi isə sığorta sahəsində istifadə edilən terminləri yada salmaq məqsədə uyğun olardı.

Sığorta etdirən və ya sığorta olunan - sığorta hadisəsi baş verdikdə qanunla və ya müqavilə əsasında sığorta məbləğini almaq hüququ olan və sığorta haqqını ödəyən, sığortaçı ilə münasibətlərə girən hüquqi və ya fiziki şəxsdir.

Sığorta məbləği - sığortaçının sığorta hadisəsi baş verdikdə zərərləri örtmək üçün ödəyəcəyi məbləğdir. Sığorta məbləği tərəflərin razılığı ilə müəyyənləşdirilir.

Sığorta mükafatı adı altında, sığorta müqaviləsi əsasında müəyyən edilmiş qaydalara və vaxta uyğun olaraq sığorta olmanın sığortaçıya sığorta etməsinə görə ödədiyi məbləğ başa düşülür.

Sığorta tarifi dedikdə sığorta obyektinin və sığorta riskinin xarakterini nəzərə almaqla müəyyən olunan sığorta məbləğinin vahidindən tutulan, sığorta mükafatlarının məbləğinin müəyyən edilməsində istifadə olunan göstəricilər şkalası başa düşülür. Sığorta məbləği adətən verilmiş kreditin məbləğinin 50-90%-i həcmində ola bilər.

Sığorta olunan qisminə borclu ilə yanaşı həm də kreditor çıxış edə bilər. Yəni kreditor verdiyi krediti ödənilməməkdən sığortalayır.

Sığorta tarifləri stavkaları sığorta məbləğinin 1%-dən 2.2%-dək müəyyən edilir. Xüsusi kreditlərin sığortalanması zamanı daha yüksək tarif stavkaları tətbiq edilir.

Sığorta olunan və sığortaçı arasındakı münasibətlər sığorta müqaviləsində əks olunur. Kreditin qaytarılmamasına görə məsuliyyətin sığortalanmasında sığorta hadisəsi kimi kreditin qaytarılmaması çıxış edir. Kreditin qaytarılmaması bir sıra səbəblər üzündən baş verə bilər:

- borclunun müflis olması;
- borclunun məsuliyyət daşımadığı, yəni ondan asılı olmayan hallar nəticəsində borclunun öz öhdəliklərini yerinə yetirməməsi və s. səbəblər.

Güzəşt (sessiya). Bu borc alanın kreditin qaytarılmasının təmin edilməsi qismində özünün tələb etmə hüququnun kreditora təqdim edilməsini təsdiqləyən sənəddir. Sessiya haqqında müqavilə müəyyən olunmuş tələblər əsasında pul vəsaitlərinin alınması hüquqlarının, banka keçməsinə nəzərdə tutur. Güzəşt olunmuş tələbin ssuda borcunun ödənməsi üçün kifayət etməlidir. Bank daxil olmuş vəsaitdən yalnız kreditin və kredit xərclərin ödənilməsi üçün istifadə edə bilər.

Əgər bu tələblər üzrə daxil olan vəsaitin məbləği ssuda borcunun məbləğini aşarsa onda artıq hissə sənədə qaytarılır. Təcrübədə sessiyanın iki növündən: açıq və sakit sessiya növlərindən istifadə edilir.

Açıq sessiya tələbetmə hüquqlarının digərinə verilməsi haqqında borclunun məlumatlandırılmasına əsaslanır. Bu halda borclu borcunu sedentə yox, banka ödəyir.

Sakit sessiyada bank tələblərin güzəşti barədə II şəxsi məlumatlandırır. Borclu borcunu sedentə ödəyir, o isə aldığı vəsaiti banka ödəməlidir.

Kredit alanlar ad-sanlarına zərər gətirməmək üçün sakit sessiyaya üstünlük verirlər, amma bank üçün sakit sessiya risklidir. Belə ki, kredit alan tələbləri bir neçə dəfə güzəşt edə bilər və ya kredit alan mövcud olmayan tələbləri güzəşt edə bilər.

Beləliklə, kreditorlar verilmiş ssudaların qaytarılmasının təmin edilməsinin müxtəlif üsullarından istifadə edirlər. Təcrübədə hansı üsulun tətbiq edilməsi bir sıra amillərdən asılıdır, o cümlədən:

- konkret formaların tətbiqi imkanlarının hüquqi təminatından;
- kreditorun bu sahədəki təcrübəsindən;
- təminatın müəyyən formaları üzrə ixtisaslaşdırılmış hüquqşünasların cəlb olunmasından;
- kreditorun və borclunun real imkanlarından və s.

Təminatın əsas məqsədə çatmağa kömək edən bütün üsulları əlverişlidir.

2.4.Bank kreditləşməsinin bankın maliyyə nəticələrində rolu.

Kommersiya banklarının fəaliyyətinin nəticələri onların maliyyə vəziyyətləri ilə müəyyən edilir. Maliyyə nəticələri dedikdə bankın gəlirləri, xərcləri və onların arasındakı fərq olan mənfəət və ya zərər başa düşülür.

Hər bir bank öz fəaliyyətinin nəticələri barədə məlumatı hər ilin sonunda tərtib etdiyi hesabatda göstərir. Bu hesabatda kommersiya bankının gəlirlər və xərclər balansı, əldə etdiyi mənfəət və ya verdiyi zərər, o cümlədən ayrı-ayrı hər bir əməliyyat üzrə gəlirlər və xərclər və onların ümumi əməliyyatlardakı xüsusi çəkisi göstərilir. Hesabatda əks olunan məlumatlara əsasən bank öz fəaliyyətindən nəticə çıxarır, gəlir və xərcləri ayrı-ayrılıqda təhlil edir, fəaliyyəti zamanı baş vermiş nöqsanları araşdırır və növbəti ildə bunların baş verməməsi üçün müəyyən tədbirlər hazırlayır.

Bank fəaliyyətindən gələn gəlirlərə daxildir:

- verilmiş kreditlərə görə hesablanmış və alınmış faizlər;
- depozitlərin yerləşdirilməsi üzrə alınan faizlər;
- qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatlardan gələn gəlir;
- qiymətli metallarla aparılan əməliyyatlardan gələn gəlir;
- müştərilərə açılmış hesablar üzrə bankın göstərdiyi xidmətlərə görə komission ödənişlər;
- bankın həyata keçirdiyi faktoring, forfeyting, lizing, trast əməliyyatları üzrə əldə edilən gəlir;
- zəmanət və aksept əməliyyatları üzrə gəlirlər və s.

Bank gəlirlərini yaranma xüsusiyyətlərinə görə iki qrupa bölmək olar: faiz qaydasında əldə edilən gəlir və qeyri-faizli gəlirlər.

Faiz qaydasında əldə edilən gəlirlər dedikdə, ssuda üzrə hesablanmış və alınmış faizlər, depozitlərin yerləşdirilməsi üzrə alınan faizlər başa düşülür. Yerdə qalan gəlirlər isə qeyri-faiz gəlirləri qrupuna daxildir.

Hər bir bank yerinə yetirdiyi əməliyyatlardan əldə etdiyi gəlirləri təhlil etməlidir. Təhlil prosesində hər bir gəlir növünün ümumi gəlirlərdə xüsusi çəkisi

yeni gəlirlərin quruluşu müəyyən edilir. Təhlil zamanı gəlirlərin quruluşunun dəyişməsinə təsir edən amillər müəyyən edilməlidir.

Bankın gəlirlərinin quruluşunda kreditləşmə əməliyyatlarından gələn gəlirlər böyük çəkiyə malikdir. Belə ki, müasir şəraitdə ölkəmizin kommersiya banklarının fəaliyyətinin əksəriyyətini aktiv əməliyyatlardan mühümü olan kredit əməliyyatları təşkil edir. Bunun da əsas səbəbi odur ki, inflyasiyanın gücləndiyi bir şəraitdə bankların investisiya əməliyyatlarına olan marağı azalmışdır. İnvestisiya uzunmüddətli bir proses olduğu üçün bu sahə üçün aparılan əməliyyatın da riski böyükdür.

Ümumiyyətlə, kredit qoyuluşu da qısamüddətli və uzunmüddətli qoyuluşlara ayrılır. Azərbaycanda 2005-ci ilin sonuna uzunmüddətli kredit qoyuluşu 36.6% təşkil edirdisə, 2013-cü ilin sonuna bu göstərici 71.3%-ə çatmışdır. Bunun da əsas səbəbi qeyd etdiyimiz kimi riskin azalması olması ilə bağlıdır.

Bankın maliyyə nəticələrində kreditləşmənin mühüm səviyyə olduğunu nəzərə alan bank üçün kredit əməliyyatlarının gəlirlilik səviyyəsini müəyyən etmək də olduqca vacibdir. Bu əməliyyatların gəlirlilik səviyyəsini müəyyən etmək üçün 1 manatlıq kredit qoyuluşuna düşən gəlir göstəricisi hesablanır. Bunun da nəticəsində kreditləşmə əməliyyatlarının nə dərəcədə gəlirli olması müəyyən edilir.

K_g - kreditin gəlirliliyi

$$F_m - \text{faizlərdən əldə edilən gəlir} \qquad K = \frac{F_m}{K_m} \times 100$$

K_m - verilmiş kreditin məbləği

Olkədə baş verən iqtisadi-siyasi vəziyyətdən və bankın strategiyasından asılı olaraq aktiv əməliyyatlar içərisində kreditləşmə əməliyyatlarının həcmi arta və ya azala bilər. Bu əməliyyatların həcmnin dəyişməsi kreditləşmə üzrə gəlirlərə də təsir edir. Bütün bunları kompleks şəkllə salaraq bankın maliyyə nəticələrində kreditləşmə üzrə gələn gəlirlərə təsir edən amilləri aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- ölkədə inflyasiyanın səviyyəsi;
- Milli Bankın həyata keçirdiyi pul-kredit metodları;
- yeni müəssisələrin yaranması ilə bağlı bank kreditinə tələbatın artması;

- istiqrazların faiz dərəcələri;
- investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsində kreditdən istifadə.

Olkədə inflyasiyanın səviyyəsi kreditləşmə əməliyyatlarına olduqca ciddi təsir edir. Belə ki, inflyasiya gücləndiyi zaman riskləri azaltmaq üçün banklar uzunmüddətli kreditlər verilməsini dayandırır, digər kreditlər üzrə faiz dərəcələrini artırır. Faiz dərəcələrinin yuxarı olması müştərilərin kredit qabiliyyətini aşağı salır və bu da bankların maliyyə nəticələrində verilmiş kreditlərdən gələn gəlirin xüsusi çəkisinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Mərkəzi Bank özünün pul-kredit siyasətilə bankların kredit portfelinə təsir edir. Mərkəzi Bank mərkəzləşdirilmiş kredit əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini yuxarı müəyyən etdikdə bankların kredit vermə potensialı aşağı düşür və bu əməliyyatlar üzrə gəlirlər azalır, aşağı müəyyən etdikdə isə əksinə baş verir. Mərkəzi Bank həmçinin bu məqsədlə kommersiya banklarına mərkəzləşdirilmiş kreditlər verir.

Kreditləşmə əməliyyatlarının azaldılmasına bankların Mərkəzi Bankda saxladığı məcburi ehtivatlar da təsir edir. Kommersiya bankları öz vəsaitlərinin 10%-ni təmənnasız Mərkəzi Bankda saxlayır ki, bu vəsaiti işlədə bilmədiyi üçün həmin vəsaitdən gəlir götürmür.

Bundan başqa Mərkəzi Bank istisna hallarda hər hansı bir bankın kredit əməliyyatlarını müvəqqəti məhdudlaşdırı bilər.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində yeni müəssisələrin yaranması ilə bank kreditinə tələbat artmışdır. İnzibati-amirlik sistemində müəssisələr dövlətə məxsus olduğu üçün dövlət vəsaiti hesabına fəaliyyət göstərirdilər. Müasir şəraitdə isə müəssisələrin maliyyələşməsində, onların xüsusi vəsaitlərindən əlavə bir vəsaitin olmasına ehtiyac yaranmışdır. Onların bank kreditlərindən istifadə etməsi bankların aktiv əməliyyatlar içərisində kredit əməliyyatlarının xüsusi çəkisinin artmasına gətirib çıxarır. Bu da bankın maliyyə nəticələrində kreditləşmənin əhəmiyyətini artırır.

Qiymətli kağızlar bazarında istiqrazların faiz dərəcələrinin dəyişməsi kreditlər üzrə faiz dərəcələrinə təsir edir. Bu amil də bankın kredit əməliyyatlarına təsir edir.

“Günay bank” ASC-nin məcmu gəlirləri
MƏCMU GƏLİRLƏR HAQQINDA HESABAT

	<i>Qeyd</i>	<i>31 dekabr 2013</i>	<i>31 dekabr 2012</i>
Faiz gəlirləri	18	2,070,311	2,530,215
Faiz xərcləri	18	(1,610,506)	(1,876,161)
Dəyərsizləşmədən əvvəl xalis faiz gəlirləri		459,805	654,054
Faiz hesablanan aktivlər üzrə ehtiyat (xərc) / bərpa	9.1	(125,048)	(1,763,396)
Xalis faiz gəlirləri		334.757	(1,109,342)
Xarici valyuta ilə əməliyyatlar üzrə xalis zərər	19	10,005	(6,425)
Haqq və komissiya gəlirləri	20	39,523	48,028
Haqq və komissiya xərcləri	20	(11,799)	(9,435)
Digər gəlirlər		13,773	44,371
Xalis qeyri-faiz (xərc) / gəlir		51,502	76,539
ƏMƏLİYYAT GƏLİRLƏRİ		386,259	(1,032,803)
ƏMƏLİYYAT XƏRCLƏRİ	2 1	(445,724)	(394,851)
Vergidən əvvəlki (zərər) / mənfəət		(59,465)	(1,427,654)
Cari vergi xərcləri	22	(34,919)	1,760
CARI İL ÜZRƏ XALIS (ZƏRƏR) / MƏNFƏƏT		(94,384)	(1,425,894)
CARI İL ÜZRƏ DİGƏR GƏLİRLƏR			
CARI İL ÜZRƏ CƏMI MƏCMU GƏLİRLƏR		(94,384)	(1,425,894)

Hazırda Azərbaycanın bank sistemində kommersiya banklarının əksəriyyətinin fəaliyyətinin mühüm bir hissəsini kredit əməliyyatları təşkil edir. Elə banklar da mövcuddur ki, onlar fəaliyyətinin böyük bir hissəsini kredit əməliyyatları vasitəsilə həyata keçirir. Buna misal olaraq “Günay bank” ASC-ni göstərmək olar.

Cədvəldən göründüyü kimi 2012-ci il ərzində faiz gəlirləri 459709 manat azalmışdır. Həmin dövr ərzində faiz xərcləri də 265659 manat azalmışdır. Nəticədə bank 459,805 manatla xalis faiz gəliri əldə etmişdir. Bu da 2011-ci ildə olduğundan 149249 manat aşağıdır.

Faiz hesablanan gəlirlər üzrə xərclər 2012-ci il ərzində 1763396 manatdan

125048-ə enmişdir ki, bunun da nəticəsində bank 334757 manat xalis faiz gəlirləri əldə etmişdir. 2012-ci ilin əvvəlinə isə xalis faiz xərcləri 1109342 man. təşkil etmişdir ki, bu da 2011-ci ildə olduğundan 452240 manat artıqdır.

FƏSİL 3. KOMMERSİYA BANKLARININ DİGƏR AKTİV ƏMƏLİYYATLARI

3.1. Bankın investisiya əməliyyatları

İnvestisiya dedikdə, mənfəət əldə etmək məqsədilə ölkədaxili və beynəlxalq uzunmüddətli vəsait qoyuluşu başa düşülür.

Bankların investisiya əməliyyatları dedikdə isə, bank resurslarının qiymətli kağızlara, daşınmaz əmlaka, müəssisələrin nizamnamə fonduna, qiymətli metallara və digər obyektlərə yerləşdirilməsi üzrə fəaliyyəti başa düşülür.

İnvestisiya əməliyyatlarının yerinə yetirilməsində bankın məqsədi:

- bankın gəlir bazasını genişlətmək;
- maliyyə möhkəmliyini yüksəldib bankın ümumi riskini aşağı salmaq;
- müştəri resurs bazasını, müştərilərə göstərilən xidmət növlərini genişləndirmək;
- müştərilərin qiymətli kağızlarına nəzarət yolu ilə onlara təsir dairəsini genişləndirməkdir.

Bankın investisiya əməliyyatları iki yerə ayrılır:

- 1) Əsas vəsait qoyuluşunun uzun müddətli kreditləşdirilməsi:
- 2) Qiymətli kağızlar bazarında qiymətli kağızlara investisiya qoyuluşu (vəsait yerləşdirilməsi).

Əsas vəsait qoyuluşunun kredit metodu ilə aparılması daha önəmli hesab edilir. Bu vəsaitin daha gəlirli olması ilə əlaqədardır. Bankların investisiya əməliyyatları onların fəaliyyətinin digər isliqamətlərindən xüsusən də müştərilərin kreditləşdirilməsi əməliyyatlarından fərqlənir.

Ssudalar, adətən qısa bir müddətdə onların qaytarılması şərtlə verilməsi mənasını daşıyırşsa, investisiyalaşma nisbətən uzun bir dövr ərzində gəlir əldə etməklə bankın likvid aktivlərinin yaradılması məqsədilə vəsait qoyuluşu mənasını verir.

Kredit sövdələşməsinin əksəriyyətində bank vahid kreditor kimi çıxış edirsə investisiyalaşma prosesində isə o bir qayda olaraq çoxsaylı iştirakçılardan biri olur.

Bankların investisiya obyektləri müəssisələrin, təşkilatların və vətəndaşların tikinti, istehsalın və sosial-məişət təyinatlı obyektlərin yenidən qurulması və yeni texnika ilə silahlanması və s. daxildir.

İri borcalanlar uzunmüddətli kreditə tələbatın planlaşdırılmasını bir qayda olaraq vəsaitin faktiki istifadəsindən əvvəl həyata keçirirlər. Müəssisə və təşkilatların kredit ərizələrinə əsasən bank ilin bu və ya digər dövrlərində kreditə olan tələbatı müəyyən edir, digər ssudalar üzrə müddətli və tələb olunan resursların məbləğini hesablayır.

Əgər müəssisə mülayim qiymətlərlə istiqrazların buraxılışı yolu ilə uzunmüddətli borc kapitalı bazarında öz ehtiyatlarını təmin edə bilmirsə, onda uzunmüddətli borclar əsaslı vəsait qoyuluşunun maliyyələşdirilməsinin ən yaxşı vasitəsi hesab olunur. Həmçinin, uzunmüddətli ssudaların alınması istiqrazların buraxılışına nisbətən daha əlverişlidir. Bu halda əməliyyat xərcləri və faiz dərəcələri həmişə aşağı olur. Çünki, borcalan qiymətli kağızların qeydiyyatına, yerləşdirilməsinin təminatına və onların bazarda satışına heç bir xərc çəkmir.

Bir qayda olaraq uzunmüddətli kredit verilməsinə kredit müqaviləsinin rəsmiləşdirilməsi zamanı texniki-iqtisadi əsaslandırma (TİƏ) təqdim edilməlidir. TİƏ-da tələb olunan kreditin məqsədi ətraflı göstərilir, kredit hesabına ödənilməsi nəzərdə tutulan məsrəflərin (smetanın) hesablamaları verilir.

TİƏ-nin ayrıca bölməsini müştərinin kreditləşdirilən tədbirlərin reallaşdırılmasından və ya bütün fəaliyyət növündən gözlənilən gəlirlərin hesablanması təşkil edir. Burada borcların ödənilməsi mənbəsi kimi müxtəlif istiqamətlər üzrə alınan bütün gəlirlər çıxış edir. Gəlirlərin hesablanması həm ümumi və həm də xalis gəliri göstərilməklə kreditdən istifadənin bütün plan dövrünə (illər üzrə) tərtib edilməlidir. Müştəri həm də kreditləşən tədbirlərin

nəticələrinin reallaşdırılan hissəsinə dair alıcı ilə müqavilə səviyyəsində öz hesablamalarını təqdim etməlidir.

Bu göstəricilər ssudanın səmərəliliyinin müəyyən edilməsinin və onun özünü ödəməsinin real müddətinin müəyyən edilməsi üçün ilk əsas bazadır. Bir qayda olaraq bank ziyanla işləyən, aşağı rentabelli qeyri-kommersiya və ya müəyyən sosial yönümlü olmayan layihələri kreditləşməyə qəbul etmir.

Əgər layihə hər hansı bir əmlakın icarəyə götürülməsi və ya tikinti ilə əlaqədardırsa, bu halda banka icarə müqaviləsinin surəti və bu məqsəd üçün müvafiq torpaq sahəsinin ayrılması haqqında yerli icra hakimiyyət orqanının qərarı təqdim edilməlidir.

Uzunmüddətli kreditdən istifadəyə görə faiz dərəcəsi, komission haqqı və digər ödəmələr müqaviləyə əsasən müəyyən edilir.

Faiz dərəcəsi möhkəm (sabit) və dəyişkən ola bilər. Möhkəm faiz dərəcəsi ssudanın bütün müddəti ərzində dəyişməz qalır, dəyişən isə dövrü olaraq (3-6 ərzində bir dəfə) bazarın şəraitindən, depozitlərə (əmanətlər) faizin dəyişməsindən, inflyasiyanın rəsmi elan edilmiş indeksindən və başqa səbəblərdən asılı olaraq yenidən baxılır.

Uzunmüddətli kreditə görə faiz dərəcəsi müəyyən edilərkən aşağıdakı amillər nəzərə alınır:

- cəlb edilən vəsaitlər üzrə xərclər;
- risk dərəcəsi;
- ssudanın ödəmə müddəti;
- ssudanın rəsmiləşdirilməsi və ona nəzarət üzrə xərclər;
- kommersiya bankları və habelə istiqraz bazarı dərəcələri;
- bəhə ilə borcalan arasında münasibətlərin xarakteri;
- başqa aktivlərin investisiyalasdırılması zəmanət əldə edilə biləcək mənfəətin

norması.

Kreditdən istifadə üzrə faizlərin məbləği ssudanın verilməsi zamanı bir dəfəlik və yaxud hissə-hissə tutula bilər və habelə ssuda alan tərəfindən kredit müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş müddətdə onlar hesablandıqca ödənilə bilər. Ayrıca tikintilər üzrə inşaat dövrünə hesablanmış faiz tutulmaya bilər, onların məbləği isə həmin tikintiyə verilmiş ssuda üzrə ümumi borcun üzərinə əlavə edilir və ssudaların qaytarılmasının birinci tədiyyəsində ödənilir.

Uzunmüddətli ssudaların verilməsi birdəfəlik və mərhələlər üzrə tikintiquraşdırma işləri yerinə yetirildikcə, maddi-material dəyərləri alındıqca malgöndərənlərin və ya podratçıların hesablarının ödənilməsi və yaxud borc alanın hesablaşma hesabına vəsaitin köçürülməsi yolu ilə həyata keçirilir. İcarədarlara, fermerlərə, ssuda verildikdə fərdi borcalanlara - vətəndaşlara nağd hesablaşma birdəfəlik və yaxud mərhələlərlə həyata keçirilə bilər. Kreditin verilməsinin konkret forması kredit müqaviləsində nəzərdə tutulur. Borcların ödənilməsi haqqında müqavilə şərtlərində iri ödəmələr bəzi hallarda onun müddəti qurtardıqdan sonra nəzərdə tutulur.

Kreditin ödənilməsi borcalanın öhdəliyinə əsasən onun hesablaşma hesabından ödəmə müddəti çatanda və ya borcalanın ödəmə tapşırığına görə vəsaitlərin silinməsi yolu ilə ssudanın ödənilməsinə vəsaitlərin köçürülməsi qaydasında həyata keçirilir.

Müştərinin maliyyə vəziyyətindən asılı olaraq ssudanın vaxtından əvvəl ödənilməsi halları mümkündür. Lakin, banklar kreditin vaxtından əvvəl başqa mənbələr hesabına, yəni aşağı faizlə alınmış vəsaitlər hesabına ödənilməsi hallarına mənfə münasibət bəsləyir və bu halda borcalana cərimə tətbiq edə bilər.

Əksər hallarda uzunmüddətli ssudalar tədricən, yəni hər ay və yaxud yarım il üzrə ödənilir.

Ayrı-ayrı hallarda borcalanın vəziyyətində müvəqqəti çətinliklər yaranarsa onun fəaliyyəti nəzərə alınmaqla, bank uzunmüddətli kredit üzrə qaytarılmayan ödənişin müddətini kredit müqaviləsində müəyyən edilmiş yüksək faizlə uzada

bilər. Kommersiya bankları tikintinin gedişinə və ssudanın məqsədli istifadəsinin müşahidə edir. Tikintidə fasilələr baş verdikdə, ayrılmış kredit səmərəli istifadə edilmədiyi hallarda bank kredit müqaviləsində nəzərdə tutulmuş iqtisadi sanksiyalar tətbiq edir.

Kommersiya banklarının apardığı investisiya əməliyyatlarının ikinci forması qiymətli kağızlar bazarında qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatlardır.

Qiymətli kağız - onun sahibinin əmlak və qeyri-əmlak hüquqlarını və bu hüquqların verilməsi imkanını müəyyən edilmiş formaya və məcburi rekvizitlərə riayət etməklə təsdiqləyən sənəddir.

Qiymətli kağızlara - dövlət istiqraz vərəqələri, veksəl, çek, depozit və əmanət sertifikatları, səhm və digər qiymətli kağızlar daxildir.

Qiymətli kağızlar emissiya və qeyri-emissiya qiymətli kağızlara bölünür.

İnvestisiya məqsədilə qiymətli kağızlarla əməliyyatların aparılması aşağıdakılar hesabına həyata keçirilə bilər:

- 1) Xüsusi vəsait hesabına;
- 2) Borc və cəlb edilmiş vəsait hesabına.

Xüsusi vəsait dedikdə, bura bankın nizamnamə kapitalı (əgər səhmdar cəmiyyətdirsə səhmdar kapital), bankın mənfəəti aiddir. Borc və cəlb edilmiş vəsaitlər isə bankın cəlb etdiyi depozitlər, Mərkəzi Bankın verdiyi mərkəzləşdirilmiş kreditlər, cəlb olunmuş (girov qoyulmuş) qiymətli kağızlar və s. aiddir.

Bankın yerinə yetirdiyi qiymətli kağızların alqısı və satqısı əməliyyatları zamanı bank qiymətli kağızı alıb, onu vasitəsilə illik faiz və ya dividend əldə edir, həmçinin uzun bir müddətdən sonra onu baha bir qiymətə satır. Məsələn, kommersiya bankı dividend əldə etmək məqsədilə başqa bir bankın və ya müəssisənin səhmlərinin bir qismini alır. Səhmlər bankın sərəncamında olduğu

müddətdə bank ondan mənfəət olaraq dividend alır. Həmin səhmi bazar qiyməti qalxdığı zaman, həmçinin bankın əlavə vəsaitə ehtiyacı olduğu zaman onları satıb əlavə mənfəət əldə edir. O cümlədən banklar uzunmüddətli istiqrazlar alaraq həmin istiqrazlar üzrə illik sabit gəlir əldə edirlər.

Bundan başqa kommersiya bankları əldə olunmuş qiymətli kağızları girov qoyub kreditlər cəlb etmək yolu ilə də investisiya əməliyyatı aparırlar. Məsələn, tutaq ki, hər hansı bir fiziki və ya hüquqi şəxs kommersiya bankından kredit alaraq həmin banka girov kimi qiymətli kağız olan veksəl qoymuşdur. Kommersiya bankı da həmin vekseli başqa bir xarici və ya yerli banka girov qoyaraq kredit cəlb edə bilər.

Kommersiya bankının bir investor kimi apardığı əməliyyatlardan biri də qiymətli kağızların verdiyi hüquqların investor bank tərəfindən reallaşdırılmasıdır.

Bu zaman, bu cür qiymətli kağızların sertifikatları sahibdə olduğu halda, sertifikatda göstərilən sahibin adı ilə reyestrə olan sahibin adı eyni olmalıdır. Sənədləşdirilmiş emissiya qiymətli kağızları depozitarlərdə saxlandığı halda qiymətli kağızlara təsbit edilən hüquqlar sahiblərin tapşırığı ilə, həmin sahiblərin siyahısını əlavə etməklə, həmin depozitarlərin təqdim etdikləri sertifikatlar əsasında həyata keçirilir. Bu halda emitent bank həmin siyahıda göstərilən şəxsin təqdim edənə verilən qiymətli kağızlar üzrə hüquqlarının gerçəkləşməsinə təmin edir.

Qiymətli kağızlara olan hüquqların və qiymətli kağızlarla təsbit edilmiş hüquqların keçməsi haqqında sənədlərdə fiziki şəxslərin doğruluğu notarius və ya qiymətli kağızların peşəkar iştirakçıları, o cümlədən banklar tərəfindən təsdiq edilə bilər.

Qiymətli kağızlara hüquqların keçməsi zamanı və səhmdar cəmiyyətlərin nizamnamə kapitalının həcmi artırıldıqda hər hansı emitentin nizamnamə kapitalında səsvermə hüququna malik səhmlərin 20 faizdən çoxunu bir hüquqi və

ya fiziki şəxsin, yaxud bir-birinin əmlakına nəzarət edən şəxslər qrupunun əldə etməsi Azərbaycan Respublikasının antiinhisar qanunvericiliyi üzə tənzimlənilir. Bu tələb emitentin və investorun nizamnamə kapitalı birlikdə minimum əmək haqqının 75 min mislindən çox olmadığı hallara və dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi zamanı yaradılan və nizamnamə kapitalı minimum əmək haqqının 50 min mislindən az olan səhmdar cəmiyyətlərə aid edilmir.

Kommersiya banklarının investisiya fəaliyyətinin gəlirliliyinə aşağıdakı amillər təsir göstərilir:

- 1) İqtisadiyyatın vəziyyəti;
- 2) Ölkənin maliyyə-kredit sisteminin strukturu;
- 3) Yüksək səviyyəli professional kadrların olması;
- 4) Qiymətli kağızlar bazarının inkişaf səviyyəsi;
- 5) Qanunvericiliyin və normativ bazanın olması;
- 6) Qiymətli kağızların müddəti, forması üzrə diversifikasiya oluna bilməsi.

Əgər ölkədə inflyasiyanın səviyyəsi yuxarı olarsa, onda banklar investisiya əməliyyatlarını məhdudlaşdırır, bəzən isə tamamilə dayandırır bilər. Ona görə də ölkə iqtisadiyyatının vəziyyətinin sabit olması investisiya əməliyyatları üçün olduqca vacib amildir.

Ölkənin maliyyə-kredit sisteminin strukturu da iqtisadiyyatın vəziyyəti ilə sıx bağlı olan amildir. Belə ki, iqtisadiyyat sabit olmazsa, ölkənin maliyyəsində də problemlər yaranır bilər. Bu da bankların investisiya fəaliyyətinə təsir edir. Ölkənin maliyyə-kredit sistemində baş verən problemlər dedikdə bura, büdcə kəsirinin çox olması, ölkədəki bank sisteminin möhkəm olmaması və s. aiddir. Bu amillə bağlı bankların investisiya fəaliyyətinə həmçinin Mərkəzi Bankın pul-kredit siyasəti də aiddir.

Bunlardan başqa ölkədə qiymətli kağızlar bazarı nə qədər çox inkişaf edərsə burada əməliyyatların sayı (o cümlədən, investisiya əməliyyatlarının) da artır. Belə

ki, bazarın böyüklüyü, onun peşəkar iştirakçılarının çoxluğu burada ola biləcək riskin aşağı düşməsinə səbəb olur və bu da investisiyalaşma prosesini gücləndirir.

3.2. Qeyri-ənənəvi bank əməliyyatları.

Qeyri ənənəvi (vasitəçilik) əməliyyatları, yəni aktiv-passiv əməliyyatları da digər əməliyyatlar kimi mənfəət gətirir. Lakin, digər əməliyyatlardan fərqli olaraq vasitəçilik əməliyyatlarında yalnız iki tərəf deyil, əlavə olaraq iki fiziki və ya hüquqi şəxs iştirak edir. Vasitəçilik əməliyyatlarının özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Onlar aşağıdakılardır:

- bu əməliyyatlar əvvəlcədən təklif olunmuş xidmətlər əsasında qurulur;
- bu əməliyyatlar bir çox hallarda ənənəvi əməliyyatlardan fərqli olaraq müştərilərin tələbatına daha çox uyğun gəlir;
- vasitəçilik əməliyyatları öz mahiyyətinə görə ənənəvi əməliyyatların bir çox növlərini özündə birləşdirir ki, bu da həm kommersiya bankının universallığını təmin edir, həm də bank risklərinin diversifikasiyasına imkan yaradır.

Aktiv-passiv əməliyyatların bu xüsusiyyətlərini daha geniş nəzərdən keçirək.

Əməliyyatın əvvəlcədən təklif olunmuş xidmətlər əsasında qurulması o deməkdir ki, kommersiya bankı artıq əvvəlcədən müəyyən edilmiş xidmətlər çərçivəsində müştərinin tələblərini yerinə yetirir. Bir çox hallarda müştəri tələb olunan əməliyyatı əvvəlcədən sifariş edir və bank bu sifarişin tələblərini ödəməyə xidmət göstərir. Məsələn, müştəri lizinq fəaliyyəti ilə məşğul olan kommersiya bankına hər hansı texniki qurğunun, avadanlığın, cihazın icarəyə götürülməsi üçün sifariş verir və bank müştərinin sifariş etdiyi malı tapıb ona icarəyə verir.

Bununla da vasitəçilik əməliyyatlarını digər ənənəvi əməliyyatlardan fərqləndirən ikinci xüsusiyyəti meydana çıxır ki, bu da vasitəçilik əməliyyatının müştərinin tələblərinə daha çox uyğun gəlməsi xüsusiyyətidir.

Digər ənənəvi əməliyyatlarda müştəri kommersiya bankının təklifləri çərçivəsində ona lazım olan əməliyyatlarla öz tələbatını ödəyirsə, vasitəçilik əməliyyatlarında bank məhz müştərinin tələbatına uyğun ona xidmət göstərir.

Vasitəçilik əməliyyatları zamanı kommersiya bankı müştərinin tələbatını ödəyərkən digər ənənəvi əməliyyatları da həyata keçirir ki, bu da kommersiya bankının universallığını təmin edir.

Kommersiya bankları vasitəçilik əməliyyatlarını həyata keçirərkən adından da göründüyü kimi vasitəçi rolunu oynayır. Bunun mahiyyətini belə bir misalla açmaq olar:

Hər hansı təsərrüfat subyektinin maliyyə vəsaitinə ehtiyac duyduğu anda başqa bir təsərrüfat subyektinin əlində vəsait artıqlığı meydana çıxıb ki, bu vəsaiti istifadəsiz saxlamaq heç bir iqtisadi səmərə vermir. Belə bir vəziyyətdə bu iki təsərrüfat subyektinin qarşılaşması zərurəti meydana çıxır.

Bu subyektlərin bir-birilə qarşılaşması iki halda mümkündür: bu ya onların təsadüfən hər hansı maliyyə münasibətində iştirakı zamanı reallaşır, ya da onlar hər hansı üçüncü şəxsin vasitəsilə qarşılaşırlar. Kommersiya banklarının aktiv-passiv (vasitəçilik) əməliyyatlarının mahiyyəti də məhz bu ikinci halla əlaqədardır.

Bir qayda olaraq kommersiya bankları tərəfindən aparılan vasitəçilik əməliyyatlarına aşağıdakılar aid edilir:

- **lizinq;**
- **faktoring;**
- **trast əməliyyatları.**

Qeyd olunan vasitəçilik əməliyyatlarının vacibliyini nəzərdə alaraq onlar haqqında daha ətraflı tədqiqat aparaq.

İlk baxışdan lizinq və icarə əməliyyatları bir-birinə oxşardır. Hər iki əməliyyat zamanı bir şəxsin əmlakı digər şəxsə müəyyən müddətə və müəyyən şərtlərlə

məhsuldar istifadəyə verilir. İcarə əməliyyatında sövdələşmənin predmeti olaraq icarədarın təsərrüfat əməliyyatlarından müvəqqəti azad olan əmlakı çıxış edir. İcarə münasibətləri iki iştirakçı -mülkiyyətçi və əmlakı müvəqqəti istifadə edən tərəf arasında yaradılır.

Lakin, icarədən fərqli olaraq lizinq əməliyyatında icarədarın əvvəlcədən verilmiş sifarişi əsasında əldə olunmuş əmlak müqaviləsi əsasında icarəyə verilir. Bu əməliyyatlarda əlavə olaraq istehsalçı və ya əmlak verən, habelə özünün maliyyə vəsaitlərini verən investor və ya lizinq sövdələşməsini kreditləşdirən kommersiya bankı iştirak edir.

Digər tərəfdən bəzi əlamətlərinə görə lizinq bank kreditləşməsinə oxşayır. Belə ki, müqavilə tərəfləri arasındakı kredit münasibətləri kreditin əsas prinsipləri olan müddətlilik, ödənişlik və qaytarılma əsasında qurulur.

Çox hallarda lizinq vəsaitlərin qaytarılmaq əsasında qoyuluşunu nəzərdə tutur. Çünki, müqaviləyə görə əmlakdan istifadə edən onun mülkiyyətçisinə amortizasiya ayırmalarını ödəyir, bu isə krediti qaytarılan məbləğinə adekvatdır.

Lizinq müqaviləsinin müddətinə gəldikdə isə qəyd etmək lazımdır ki, lizinqin hansı formada həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq həmin müddət əmlakın istismarının normativ müddətindən ya az olmalı, ya da ona bərabər olmalıdır.

Lizinq ödəmələrinin tərkibinə amortizasiya ayırmalarından əlavə digər ödəmələr, o cümlədən bu sövdələşmə üzrə mülkiyyətçi tərəfindən istifadəyə verilmiş əmlakdan istifadəyə görə faizlər daxil edilir. Bu mövqedən nəzərdən keçirildikdə lizinqi kreditləşmənin xüsusi spesifik forması kimi qiymətləndirmək olar.

Lizinq əməliyyatının xarakterik cəhətləri aşağıdakılardır:

- kreditin ənənəvi formalarından fərqli olaraq lizinqdə ssudanın pul forması deyil, əmlak forması təzahür edir;
- təminat obyektı olan lizinq əmlakı kreditorun mülkiyyətində qalır;

- ssudanın məbləği əmlakın dəyəri əsasında müəyyən olunur.

Hal - hazırda Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində lizinq əməliyyatlarının hüquqi əsasları mövcuddur. 29 noyabr 1994-cü il tarixində Azərbaycanda «Lizinq xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir.

Bu qanunla lizinq müqaviləsinin subyektləri olaraq respublika ərazisində fəaliyyət göstərən hüquqi və fiziki şəxslər müəyyən edilmişdir.

Lizinqin maliyyə və əməli lizinq formaları mövcuddur. Maliyyə lizinqi zamanı lizinq verən lizinq alan tərəfindən nəzərdə tutulmuş avadanlığı əldə edərək onu lizinq alana müəyyən muzzla, şərt və müddətə müvəqqəti istifadəyə verilməsə öhdəliyini qəbul edir. Bu zamam lizinqin müddəti lizinq predmetinin tam amortizasiyası müddətinə muvafiq və ya ondan yüksək olmalıdır. Müqavilə müddəti başa çatdıqdan sonra icarəyə götürülən obyekt lizinq alanın mülkiyyətinə keçir.

Əməli lizinq zamanı lizinq verən öz hesabına əmlakı satın alaraq onu müəyyən müddətə, müəyyən haqqla və şərtlə lizinq alana verir. İqtisadi məzmununa görə lizinq birbaşa investisiyaya aid edilir. Sövdələşmənin icrası zamanı lizinq alan lizinq verənə maddi və pul formasında həyata keçirilən investisiya xərclərini ödəməklə yanaşı əlavə muzz da verməlidir.

Müqavilə müddəti başa çatdıqdan sonra lizinq predmeti lizinq verənə qaytarılır. Mülkiyyət yalnız alqı-satqı yolu ilə digərinə keçə bilər.

Maliyyə lizinqində lizinq müqaviləsi üzrə hüququn lizinq alan tərəfindən üçüncü şəxsə keçməsi mümkün olduğu halda əməli lizinqdə bu mümkün deyildir.

Lizinq əməliyyatı mahiyyətə kredit əməliyyatına uyğun gəlir və kommersiya krediti xarakteri daşıyır. Lakin lizinq kreditə nisbətən müəyyən üstünlüklərə malikdir:

- lizinq 100% kreditləşmədirsə kreditləşmədə avadanlığın bir hissəsi kreditləşir;

- lizinq zamanı ödəniş vaxtı uzadıla bilər və müəssisə ödənişi mənfəət əldə etdikdən sonra edə bilərsə kredit zamanı ödəniş müntəzəm nəzərdə tutulan vaxtlarda aparılır;

- lizinq və vergi güzəştləri nəzərdə tutulur.

Beynəlxalq təcrübədən məlum olur ki, əsas fondlara aid edilən istənilən daşınan və daşınmaz əmlak lizinq obyektinə ola bilər. Bəzi ölkələrin qanunvericiliyə görə azad dövriyyəsi qadağan olunmuş bəzi əmlak növləri lizinq obyektinə ola bilməz. Təcrübədə, lizinq obyektinə olaraq tez-tez maşın və avadanlıqlar, qurğular, nəqliyyat vasitələri və s. istifadə edilir.

Faktoring əməliyyatlarının icra olunduğu şəraitdə müştəri öz borclusundan borcunu almaq hüququnu faktor firmaya verir.

Faktoring özünün klassik məna və variantında banklar tərəfindən müştərisinin, borc öhdəliklərinin alınması vasitəsilə qısamüddətli kreditləşdirmə və bununla bağlı çoxistiqamətli və çoxsaylı əməliyyatları əks etdirir. Müştərilərin bu borc öhdəlikləri hər şeydən əvvəl müştərinin mal-material, xammal, texnoloji maşın, avadanlıq, qurğular alması ilə, müştərinin ödəmələrin mümkün riskləri ilə bağlı sığorta olunması ilə və s. səbəbdən yaranır.

Faktoring əməliyyatının iştirakçıları kommersiya banklarının faktoring şöbəsi və ya ixtisaslaşdırılmış faktoring şirkəti, malgöndərən və ya malalardan ibarətdir.

Borcların tipindən asılı olaraq faktoringin aşağıdakı formaları mövcuddur:

- **malgöndərənin faktoringi;**

- **malalanın faktoringi;**

Malgöndərənin faktoringinin predmeti malalanlarla hesablaşmalarda yaranmış debitor borclarıdır. Bu faktoringin daha geniş yayılmış formasıdır.

Malgöndərənin faktoringini həyata keçirmək üçün faktoring təşkilatı ilə

malgöndərən arasında müqavilə bağlanır. Müqavilənin şərtlərinə görə faktoring şirkəti malgöndərənə əmlakı olduğu vəsaitin 70-90%-ni ödəyir.

Qalan hissəsini isə alıcıdan aldıqda öz komisiyon ödəmələrini çıxmaq şərtlə malgöndərənə ödəyir. Banklar tərəfindən malgöndərənə borc öhtəliklərinin alınması malgöndərənə dövrüyyə çatışmazlığını aradan qaldırmağa, ödəmələrin riskini minimuma endirməyə, pul dövrüyyəsini tanzimləməyə, hesablaşmaları vaxtında aparmağa imkan yaradır.

Malalanın faktoringinin predmeti malsatanlara hesablaşmalarda yaranmış kreditor borcudur. Bu kreditor borcları malalanın dövrüyyə vəsaitlərinin çatışmazlığı olduqda yaranır.

Malalanın faktoringinin həyata keçirilməsi üçün faktoring təşkilatı ilə ödəyici təşkilat arasında müqavilə bağlanır. Bu əməliyyatın mahiyyəti faktoring təşkilatı tərəfindən alıcı (ödəyici) təşkilatın malgöndərənə ödəməli olduğu kreditor borcunun ödənilməsindən ibarətdir. Təcrübə göstərir ki, malgöndərənə faktoringi ilə müqaisədə malalanın faktoringi daha yüksək risklərlə bağlıdır. Ona görə də faktoringin bu formasının həyata keçirilməsi üçün komisiyon ödəmələrinin məbləği digər formalarda olduğundan yüksək olur.

Bankın faktoring şöbəsi yaradılarkən bank bu şöbəsinin nizamnaməsini hazırlayır. Onun hüquq və vəzifələrini müəyyən edir. Bu şöbə üçün lazım olan ştatları ayırır və aparılacaq işin xarakterindən asılı olaraq mütəxəssislərlə təmin edir. Bank şöbəyə lazımi məbləğdə pul vəsaitləri ayırır.

Faktoring şöbəsi tərəfindən müştəriyə irəli sürülən tələblər toplusu işlənilib hazırlanır.

Müştərinin özünün və malik olduğu borcların xarakterik əlamətləri müəyyən edilir. Müştəri zəif ödəmə qabiliyyətinə malik olduqda, çoxlu sayda kiçik debitorlara və ya böyük məbləğdə vaxtı keçmiş debitor borclarına malik olduqda kommersiya bankları onlara faktoring xidməti göstərməkdən imtina edirlər.

Faktoringin həyata keçirilməsi üçün müqavilə hazırlanır. Müqavilənin məzmunu onun formasından irəli gəlir. Müştəri ilə qarşılıqlı razılaşmanı əks etdirən bu sənəddə faktoringin forması, məqsədi, müddəti, faktoring ödəmələrinin

ölçüləri, tərəflərin hüquq və öhdəlikləri, müqavilə pozulduğu halda edilən cərimələr və s. öz əksini tapır.

Dünya təcrübəsində müştəri və faktoring təşkilatı arasında bağlanmış müqavilə barəsində digər kənar şəxslərin məlumatlandırılması səviyyəsinə görə faktoringin açıq və qapalı formaları mövcuddur.

Faktoringin açıq formasında müştərinin kontragentləri faktoring əməliyyatları barədə məlumatlandırılırlar. Açıq faktoring şəraitində müştəri borc öhtəliklərinin müqavilədə nəzərdə tutulmuş məbləği qədər kredit alır və onu faktoring təşkilatının hesabına ödəyir.

Faktoringin qapalı formasında bu əməliyyat ın həyata keçirilməsi haqqında heç kimə məlumat verilmir. Bu barədə məlumata yalnız faktoring şirkəti və müştəri malik olur. Bu əməliyyat zamanı pul vəsaitləri ödəyicilər tərəfindən adi ödəmələr kimi malgöndərən müştərinin hesabına daxil olur.

Faktoring əməliyyatları əsasən qısamüddətli xarakter daşıyaraq 6 ay müddətinə nəzərdə tutulur.

Trasr əməliyyatı- müştərinin tapşırığına əsasən əmlakın idarə olunması və digər xidmətlərin onun maraq dairəsində aparılan əməliyyatlardır. Bu əməliyyatların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əmlak sahibi onun idarə olunması hüququnu qanunvericiliyə riayət etməklə müqavilə əsasında banka verir.

Trast əməliyyatının obyektı kimi aşağıdakı əmlak növləri iştirak edirlər:

- istehsal və qeyri - istehsal xarakterli daşınmaz əmlak;
- nəqliyyat və rabitə vasitələrindən inarət daşınan əmlak;
- əmlak hüququ;
- pul vəsaitləri;
- qiymətli kağızlar;

Əmlakın növündən, həmçinin mülkiyyətinin arzu və məqsədlərindən asılı olaraq trast əməliyyatlarının məzmunu və həmçinin onu yerinə yetirən bankın funksiyasıları dəyişir.

Trast əməliyyatlarını icra edərkən banklar iki mühüm rolda çıxış edə bilirlər.

Birincisi, banklar müqaviləsi çərçivəsində müştərinin əmlakı üzrə müstəqil

sərəcamlar verərək müştərinin tam hüquqlu nümayəndəsi ola bilər.

İkincisi, banklar müştərinin tapşırığına əsasən onun əmlakı ilə ciddi konkret əməliyyatları icra edirlər. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində trust əməliyyatları banklar üçün xüsusi maraq kəsb edir. Trust əməliyyatlarını həyata keçirərkən banklar aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirmiş olurlar:

- aparılan əməliyyatlar və göstərilən xidmətlər dairəsinin genişləndirilməsi;
- müştəri bazasının genişləndirilməsi;
- bank bazarının digər sikkətlərinə daxil oluması;
- əlavə gəlir əldə edilməsi;
- müxtəlif müəssisə, təşkilat və fiziki şəxslər üzərində nəzarətin olması; - fond

bazarının iştirakçısı kimi bankın rolunun yüksəlməsi;

Trust əməliyyatlarının ilkin iştirakçısı etibarlı idarə edəndir. Bu o şəxsdir ki, əmlakın \sahibi müqavilə əsasında öz mülkiyyətini və ya mülkiyyət hüququnu müvəqqəti olaraq hər hansı bir əməliyyatı icra etmək üçün verir. Trust əməliyyatlarının həyata keçirilməsi komissiyacı vasitəsiylə icra olunur.

Komissiyacı - komissiya müqaviləsi əsasında müştərinin əmlakı hesabına öz adından müəyyən əməliyyatları icra etmək öhdəliyini götürmüş şəxsdir. Komissiyacı icra etdiyi işə görə komissiya haqqı alır.

Komissiyacı rolunda həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər çıxış edə bilərlər. Hüquqi şəxs yolunda isə kommersiya bankı, xüsusi maliyyə institutu, trust şirkəti çıxış edə bilər.

Trust əməliyyatının digər iştirakçısı müvəkkil şəxsdir.

Müvəkkil şəxs müştərinin tapşırığına əsasən, onun hesabına və onun adından fəaliyyət göstərən şəxsdir. Onun xidmətləri müştəri tərəfindən mövcud xidmət tarifləri, yaxud müqavilə əsasında ödənilir.

Benefisiar - trust əməliyyatının xeyrinə bağlandığı şəxsdir. Bəzən onu səmərə əldə edən də adlandırırlar. O, gəlirləri trust şirkətindən alır. Benefisiar kimi həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər çıxış edə bilər.

Trast əməliyyatlarının mahiyyəti və məzmunu təhlil edilərkən nəzərdən qaçırmaz ki, bu əməliyyatlar həyata keçirilərkən onun iştirakçıları arasında maliyyə-iqtisadi xarakterli münasibətlər yaranır. Bu münasibətlərin xarakteri daha çox trast müqaviləsinin şərtlərindən, trast üzrə verilən əmlakın tipindən, aparılan əməliyyatların öz məzmunundan və iştirakçıların rolundan asılı olur.

Formasından, tipindən, aparılan əməliyyatların xarakterindən asılı olaraq trast əməliyyatlarının bir neçə növünü fərqləndirirlər. Trast əməliyyatlarının aşağıdakı növləri var:

- etibarlı idarəetmə;
- agent xidmətləri.

Etibarlı idarəetmə trast əməliyyatlarında əmlak mülkiyyətçisi ilə etibarlı idarədən arasında yaranan münasibətlərin formasıdır. Onlar arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən mülkiyyət sahibi öz mülkiyyətinin idarəetmə hüququnu etibarlı idarədənə verir. Bu hüquq əsasında etibarlı idarədən müxtəlif sövdələşmələr bağlaya və icra edə bilər.

O, eyni zamanda mülkiyyətçidən müəyyən göstərişlər və tapşırıqlar alarkən müqavilə əsasında digər hüquqi hərəkətlər edə bilər. İcra etdiyi əməliyyatlara görə o, komisiya mükafatı alır. Etibarlı idarədən öz fəaliyyəti zamanı müqavilədə nəzərdə tutulduğu kimi öz adından, lakin mülkiyyət sahibinin əmlakı hesabına və onun tapşırığına əsasən çıxış edir. Eyni zamanda fəaliyyətinin nəticələrinə görə maddi məsuliyyət daşıyır.

Əməliyyatın etibarlı idarəetmə formasında həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər üçün əməliyyatlar yerinə yetirilir.

Fiziki şəxslər üçün yerinə yetirilən əməliyyatlar aşağıdakılardır:

- əmlakın vərəsəliyə, mirasa verilməsi;
- müqavilə əsasında əmlakın idarə edilməsi;
- iş bacarığı olmayan şəxslərin əmlakı üzərində tam və ya natamam qəyyumluq və hamilik.

Hüquqi şəxslər üçün yerinə yetirilən əməliyyatlar aşağıdakılardır:

- əmlak və əmlak hüququnun, qiymətli kağızlar portfelinin idarə edilməsi;
- pensiya (təqaüd) fondlarının vəsaitlərinin idarə edilməsi;
- xeyriyyəçilik və digər xüsusi təyinatlı fondların idarə edilməsi;
- investisiya şirkətləri və fondlarının idarə edilməsi.

Trast əməliyyatlarının mahiyyət və xarakter etibarilə kommersiya banklarının digər əməliyyatlarından fərqləndiklərinə görə onların aparılması üçün kommersiya bankları tam sərbəstlik və müstəqillik prinsipi əsasında işləyən bölmə yaradırlar. Bu müstəqillik təkcə təşkilati cəhətə deyil, eyni zamanda həm müştərilərlə əlaqələrə, xidmət növünün seçilməsinə, informasiya bazasının formalaşmasına və s. aiddir.

Təcrübə göstərir ki, trast əməliyyatlarının səmərəli nəticələrlə yekunlaşması üçün bu əməliyyatlar üzrə məlumatların məxfiliyinin qorunması da əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə banklar trast bölməsinə digər əməkdaşların daxil olmasını qadağan edir, komputer bölməsinə səlahiyyəti çatmayanları buraxmır, bir çox hallarda trast bölməsinə başqa binalarda yerləşdirirlər, əməkdaşlardan məlumatların məxfiliyinin saxlanılmasını təmin etmələri üçün iltizam alırlar. Müştərilər trast əməliyyatları aparmaq üçün sirlərin daha yüksək səviyyədə qorunduğu banklara və trast təşkilatlarına üstünlük verirlər.

Trast əməliyyatlarında- riskin yüksək olduğunu artıq qeyd etmişdik. Bu risklərlə bağlı olaraq onların şəxsi maraqları baxımından bəzən trast təşkilatının əməkdaşları ilə etibarlı idarəetmənin təsisçiləri və ya benefisiarlar arasında münaqişələr baş verir. Ona görə də, trast təşkilatının nühum funksiyalarından biri bu münaqişənin aradan qaldırılmasından ibarət olur.

Nəzarət funksiyası hesabat vasitəsilə həyata keçirilir. Trast təşkilatının hesabat sistemi elə qurulmalıdır ki, bütün əməliyyatların qeydiyyatını və nəzarəti operativ həyata keçirmək mümkün olsun.

Trast təşkilatı hər ilin yekunlarına görə Mərkəzi Banka hesabat verir. Digər tərəfdən isə, ildə bir dəfədən az olmayaraq «Bank idarəetməsinin ümumi fondu»nun təsisçiləri qarşısında hesabat verir. Bu hesabatlara riayət olunması vasitəsilə trast əməliyyatlarının keyfiyyətinə nəzarət etmək, müqavilə şərtlərini vaxtında və tam şəkildə yerinə yetirmək mümkün olur. Bununla da nəzarət funksiyası icra olunur.

Respublikamızda bu əməliyyatların banka səmərə verəcəyinə baxmayaraq banklar onlardan lazımi səviyyədə istifadə etmirlər.

3.3. Kommersiya banklarının aktiv əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

ÜDM-də kreditin xüsusi çəkisi son altı il ərzində 13,09%-dən 22,7%-ə çatmışdır. Bank sisteminin inkişafı, onların apardığı əməliyyatları da genişləndirmişdir. Belə ki, yeni müəssisələrin yaranması, biznesin inkişafı bankın aktiv əməliyyatları olan kreditə tələbatı artırmışdır. Çünki, biznesin (sahibkarlığın) inkişaf etdirilməsi üçün lazım olan pul vəsaitləri çox vaxt sahibkarın özündə olmur. Belə yerdə bank kredit verərək həm sahibkarlığın inkişafına yardımçı olur, həm də aktiv əməliyyatlarını genişləndirib mənfəət əldə edir. Bu da getdikcə aktiv əməliyyatların inkişafına səbəb olur.

Aktiv əməliyyatların inkişaf istiqamətlərinə nəzər saldıqda görürük ki, bu əməliyyatlardan mühüm biri olan kreditləşmə əməliyyatında özəl bankların xüsusi çəkisi daha çox artmışdır. Belə ki, 2005-ci ildə iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarında özəl bankların xüsusi çəkisi 45,3% idisə, 2013-cü ilin sonunda bu nisbət 62,8%-ə çatmışdır. Qeyri bank kredit təşkilatlarının kredit qoyuluşu həmişə dövr ərzində 10,9 dəfə artsa da kredit qoyuluşunda xüsusi çəkisi dəyişməmişdir və 2,8% təşkil edir.

Həmçinin, kredit qoyuluşunda dövlət banklarının da payı getdikcə azalmaqdadır. Məsələn, 2005-ci ildə iqtisadiyyata qoyulan 1441.0 milyon manat kredit qoyuluşunun da 748.3 milyon manatı yəni 51,9%-i dövlət banklarının payına düşürdüsə, 2013-cü ilin sonunda bu pay 34,4%-ə enmişdir.

Bu faktlar özəl bankların inkişafını, resurs bazalarının güclənməsi kimi qiymətləndirilir. Kredit qoyuluşlarının müddətlər üzrə quruluşunda da əmlli dəyişikliklər baş vermişdir. Qısa müddətli kredit qoyuluşu son altı il ərzində (2006-2013) üç dəfə artsa da kredit qoyuluşunda xüsusi çəkisi 48,4 %-dən 21,6% ə enmiş uzunmüddətli kredit qoyuluşu isə həmişə müddət ərzində 10 dəfə artaraq xüsusi çəkisi 51,6%-dən 78,4%-ə çatmışdır.

İqtisadiyyatın inkişafı özünü bankın digər aktiv əməliyyatlarında da göstərmişdir. Məsələn, hazırda əmək haqları, təqaüdlər, stipendiyalar, o cümlədən kommunal və rabitə xidmətləri ödəmələri banklar vasitəsilə ödənilir. Bu isə o deməkdir ki, bankın kassa əməliyyatlarının rolu getdikcə artmaqdadır. Əhalinin sayı artdıqca, iqtisadiyyat inkişaf etdikcə kassa əməliyyatlarının inkişafı da müsbət istiqamətə doğru gedəcəkdir.

Respublikada inkişaf edən əsas aktiv əməliyyatlardan biri də bankın investisiya əməliyyatlarıdır. Tikinti sektorunun, istehsalın inkişaf etməsi uzunmüddətli ssudalara olan tələbatı artırmışdır. Ölkədə iqtisadi artımın çoxluğunda, UDM-in böyük artımında bankın investisiya əməliyyatlarının rolu böyükdür.

Bundan başqa qiymətli kağızlar bazarının da inkişafı bankın investisiya əməliyyatlarını artırmışdır. 15 fevral 2000-ci ildə Bakı Fond Birjasının yaranması və hərracların bu fond birjası vasitəsilə keçirilməsi bankların investisiya əməliyyatlarının düzgün istiqamətdə, sürətlə inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Bu bazarın inkişafına yeni yaranmış səhmdar cəmiyyətləri də təsir etmişdir. Belə ki, 16 yanvar 2004-cü ildə qəbul edilmiş "Banklar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda göstərilir ki, bütün banklar təşkilati-hüquqi formasına görə açıq tipli səhmdar cəmiyyəti olmalıdırlar. Bu o deməkdir ki, nə qədər çox kommersiya bankı yaranarsa bu da qiymətli kağızlar bazarında səhmlərin çoxluğuna gətirib çıxarar və banklar səhmlərin alqısı-satqısı ilə aktiv əməliyyatlarını genişləndirərlər.

Ümumiyyətlə, bankın aktiv əməliyyatlarının düzgün istiqamətdə inkişaf etməsinə 2 qrup amillər təsir göstərir: 1) xarici amillər; 2) daxili amillər.

Xarici amillərə ölkə iqtisadiyyatının vəziyyəti (inflyasiyanın səviyyəsi), ölkənin maliyyə-kredit sistemi aiddir.

Daxili amillərə isə bank menecmenti və marketinq, bankın likvidliyi və s. misal göstərmək olar.

Bank menecmenti - makro və mikro iqtisadi nailiyyətlərin əldə edilməsi məqsədilə kredit resurslarının fasiləsiz hərəkətinin təmin edilməsi üçün müvafiq strukturlar tərəfindən həyata keçirilən idarəetmə tədbirləri sistemidir.

Menecmentin əsas məqsədi - daha səmərəli, münasib idarəetmə sisteminin tətbiqi nəticəsində mənfəət əldə etməkdir.

Bank menecmenti bu baxımdan əsasən iki istiqamətdə fəaliyyət göstərir. Birincisi, bankın iqtisadçısı bankın müştərilərində menecment işinin təşkili səviyyəsini qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Belə ki, müəssisələrin maliyyə möhkəmliyi və yüksək kredit qabiliyyətliliyi menecment işinin təşkilindən asılıdır. İkincisi, banklar onların qarşılarında duran vəzifələrin səmərəli həlli üçün özünün menecmentinə diqqəti artırmalıdır.

Aktivlərin idarə olunmasında bank menecmentinin əsas vəzifəsi bankın balansının likvidliyinin və onun mənfəətli fəaliyyətinin təmin edilməsi məsələləri həll edilir. Bankın aktiv əməliyyatları eyni dərəcədə mənfəət gətirmədiyinə və müxtəlif risk dərəcəsinə malik olduqlarına görə bank onlara fərqli yanaşmalıdır.

Bank marketingi - bank fəaliyyətində marketing banklar arasında və banklar ilə qeyri-bank kredit təşkilatları arasında mövcud olan və getdikcə şiddətlənən rəqabət ilə əlaqədardır. Rəqabətə tab gətirmək məqsədilə iri kommersiya banklarında marketing bölməsi yaradılır.

Bank işində marketing fəaliyyəti: bazarda bank xidmətlərinə tələb və təklifin təhlili; müxtəlif bank xidmətlərinə ehtiyacın öyrənilməsi; həmin bankın mövqeyinin müəyyən edilməsi; müxtəlif banklarla müvafiq əməliyyatların aparılmasına məsrəf normalarının müqayisəsi və s. ilə əlaqədardır.

Marketing bölməsi: yeni müştərilər ilə əlaqə yaratmaq, işgüzar fəaliyyətin inkişafı, yeni bank xidmətlərinin tətbiqi ilə əlaqədar analitik işlərin aparılması, bazarın vəziyyətinin öyrənilməsi; bank rəhbərləri üçün idarəçilik istiqamətləri üzrə tövsiyələr hazırlamaq, marketing planını işləyib hazırlamaq və s. ilə məşğul olur.

Bankın likvidliyi - onun öz öhdəliklərini vaxtında yerinə yetirə bilmək, passivlər öhdəliklərini ödəmək üçün öz aktivlərini qısa müddət ərzində pul vəsaitlərinə çevirə bilmək qabiliyyətidir.

Təcrübədə bankın aktivlərinin likvidliyi onun balansının likvidliyi ilə ölçülür. Bankın balansı o zaman likvidli hesab olunur ki, onun aktivlər üzrə vəsaitləri tez reallaşma nəticəsində passiv üzrə öhdətkləri ödəyə bilsin.

Əgər bank likvidliyini qorumaq istəyirsə, onda aktiv əməliyyatlarının inkişafı üçün düzgün mövqe seçməlidir.

Həmçinin kommersiya banklarının fəaliyyətində bir sıra göstəricilər var ki, onların da normal olması aktiv əməliyyatlarının inkişafına təsir edir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Bank iqtisadiyyatının inkişafı və tərəqqisi onun aktiv əməliyyatları ilə əlaqədardır. Banklar əsas məqsədlərinə əsasən aktiv əməliyyatlar nəticəsinə nail olurlar. Bank mənfəətinin əsas hissəsi aktiv əməliyyatlar xüsusəndə kreditləşmə əməliyyatlar nəticəsinə formalaşır. Aktiv əməliyyatların həcmi bankın aktivində olan vəsaitdən çox asılıdır. Bankın aktivləri yüksəklikləri uzun müddətli , bank tərəfindən verilmiş, yerləşdirilmiş və s. aktivlərə ayrılır.

Aktiv əməliyyatların uğurla aparılması bankın mənfəətinin artmasına bank sisteminin inkişafına səbəb olmaqla yanaşı ümumi daxili məhsulda iştirakıda yüksəlir. Beləki 2006-cı ildə kredit qoyuluşunu ümumi daxili məhsulda payı 13,09% təşkil etdiyi halda 2012-ci ildə bu nisbət 22,7% təşkil etmişdir. 2014-cü ilin sentyabrın birinə real sektora kredit qoyuluşu 17309,9 mln. azn. təşkil etmişdir. Fərəhləndirici haldır ki kredit qoyuluşu ildən ilə artaraq real sektorun bütün sahələrini əhatə edir.

2014-cü ilin sentyabr ayınadək olan vəziyyəti ticarət və xidmətə 2,5 mlrd., inşaat və əmlaka 2,4 mlrd., sənaye və istehsala 2,0 mlrd., ev təsərrüfatına 7,1 mlrd. kredit qoyulmuşdur.

Göründüyü kimi kredit qoyuluşu real sektorun bütün sahələrini borc vəsaitlərə olan ehtiyaclarının ödənilməsində iştirak etmişdir. 17308,9 mln. kredit qoyuluşunu 34,5%-i dövlət banklarının 62,2%-i isə özəl bankların payına düşmüşdür. Son 10 il ərzində qeyri bank kredit təşkilatlarının kredit qoyuluşu əhəmiyyətli dərəcədə artsada (2012-ci il 321,01 mln ;) 2014 (8 ayı) 502,01 mln.) ümumi kredit qoyuluşunda xüsusi çəkisi dəyişməz qalmışdır - 2,09%.

Təhlil apardığımız müddətdə bankların kreditlərin geri qaytarılmasının təminatlılığına diqqətin artırılması , bank kreditlərinə səmərəli istifadəyə nəticəsi olaraq, ümumi kredit qoyuluşunda vaxtında ödənilməyən kreditlərin xüsusi çəkisi 6,01%-dən 5,01%-ə enmişdir.

Kredit qoyuluşunun müddətlər üzrə quruluşunda əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Qısa müddətli kredit qoyuluşları artsada onun ümumi kredit

qoyuluşunda xüsusi çəkisi aşağı düşməkdədir. 2006-cı ilin sonuna qısa müddətli kreditlər ümumi kredit qoyuluşunun 48,04% təşkil etdiyi halda 2014-cü ilin 1 sentyabrında 21,06% təşkil etmişdir. Uzun müddətli kreditlərin kredit qoyuluşundakı payı isə 78,04% qalxmışdır.

Bu hal banklarda resursların quruluşundakı dəyişikliklərlə əlaqədardır. Bank resurslarının müddətli hissəsinin artması banklara olan etimadın artması ilə əlaqədardır.

Milli valyutada kredit qoyuluşu ildən ilə artır. Bu 2006-cı ilin sonuna ümumi kredit qoyuluşunun 49,5% milli valyutanın payına düşürdüsə 2012-ci ilin sonunda bu nisbət 68,8% , 2014-cü ilin əvvəlinə isə 72,1% təşkil etmişdir. Buda ölkədə milli valyutanın möhkəmlənməsi və ona olan etibarın artması deməkdir.

Aktiv əməliyyatların əsas hissəsi kreditləşmə əməliyyatlarının payına düşür. Hazırda kreditləşmə əməliyyatlarının əsas istiqamətlərindən biri ipoteka kreditləşdirilməsidir. Onun əhalinin maddi rifahının yüksəldirməsində rolu danılmazdır. Onun daha önəmli olması üçün faiz dərəcələrinin azaldılmasına diqqət yönəltməyi məqsədə uyğun hesab edirəm.

Banklar tərəfindən əhaliyə istehlak kreditlərinin verilməsi təqdirə layiq olsada bu proseslərdə kreditləşmə prinsiplərini rəhbər tutulmamasını səmərəli hesab etmirəm.

Əhaliyə istehlak kreditlərinin faiz dərəcələrinin aşağı endirilməsini məqsədə uyğun hesab edirəm. Məncə onun səviyyəsi əmanətlərə görə verilən faizlərdə 5-6 punkt yuxarı olması məqsədə uyğundur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

- 1.Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 16 yanvar 2004-ü il.
- 2.Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi
- 3.Abdullayev Ş.E., Əsgərova R.V. “Bank işi” dərslik 2009
4. Bəşirov.R.A. “Bank işi” dərs vəsaiti 2007
- 5.Buyanov.V.P. “Bankovskiye rasçetı” 2002
- 6.Beloqlazova Q.N. “Bankovskoe delö” 2010
7. Beloqlazova Q.N. “Bankovskoe delö” 2008
- 8.Çerkasov “Bankovskiye operasii” 2001
- 9.Kolesnikov V.İ. “Bankovskoe delö”1995
- 10.Lavruşin O İ. “Bankovskoe delö” 2011
- 11.Məmmədov Z.F. “Bank fəaliyyətinin əsasları” 2011
- 12.Maslençenkov Y.S. “Bank partnyor predpriyatiya” 2000
- 13.Petrov M.A. “Bankovskoe delö” 2011
- 14.Pyatenko V.V ”Menedjment bankov” 1997
- 15.Sviridov O.U. “Bankovskoe delö” 2002
- 16.Jukov E.S. “Banki i bankovskiye operasii” 1997
17. Jarkovskaya E.P. “Bankovskoe delö” 2011
- 18.Tavasiyev A.M. “Bankovskoe delö” 2002
19. Banklarda kreditlərin verilməsi qaydaları (təlimat 2011-ci il)
- 20.”Denqi kredit jurnalları” 2013-2014

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена активным операциям коммерческих банков и их совершенствованию. Развитие банковской экономики связано с активными операциями. Основная часть прибыли банка достигается в результате активных операций в частности кредитных операций.

Диссертационная работа состоит из трех глав и заключения.

Первая глава диссертационной работы посвящена вопросам сущности и ... активных операций. В этой главе наряду с указанными вопросами развивается роль активных операций в экономике и связи активных операций с пассивными операциями коммерческих банков.

Вторая глава диссертационной работы называется кредитование как основная форма активных операций. В этой главе рассматривается роль кредита в экономике, организация кредитного дела и порядок выдачи и погашения кредита.

Вторая глава диссертационной работы посвящена не традиционным активным операциям банков - инвестиционным , лизинговым, ..., и трастовым операциям и совершенствованию активных операций банков.

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена активным операциям банка и называется "Активные операции коммерческих банков и их совершенствование".

Активные операции коммерческих банков означают использование от своего имени привлеченных и собственных средств для получения соответствующего дохода.

Диссертационная работа состоит из введения, трех глав и заключения.

В первой главе диссертационной работы - "сущность и формы активных операций коммерческих банков", раскрывается сущность активных операций, их роль в экономике и связь их с пассивными операциями банков.

Вторая глава диссертационной работы - "кредитование как основная форма активных операций" посвящена роли кредитных операций в развитии экономики, организации кредитования в банках, процессы выдачи и погашения кредита и их роль в финансовых результатах банка.

В третьей главе диссертации освещены нетрадиционные активные операции коммерческих банков в частности - инвестиционным, лизинговым, трастовым и ... операциям.

Диссертационная работа завершена и заключениями и ... где автор высказывает свое мнение по совершенствованию активных операций.